

December 2017
Special Issue

ISSN: 2319-3689

UGC Approved Journal

Sr. No. 126, Journal No. 44813

Critical Space[®]

A Peer-reviewed (refereed) International Journal
in English Language and Literature

Special Issue on Transformation in Language, Literature, Society and Culture in the 21st Century

Guest Editors

Dr. Milind Desai

Mr. Vithal Rote

Dr. Suvarna Patil

Negligence of Fricatives Affect intelligibility of Marathi Speakers

Dr. Amar L. Powar

Abstract:

The present paper highlights study in pronunciation of English Language regarding negligence towards Fricatives sounds which affects the intelligibility of Marathi speakers. Even, one can master articulation of fricatives sounds and achieve the target of intelligible pronunciations with proper understanding of those sounds and practice of them. This research paper concentrates on how mother tongue affects in second language acquisition. English spoken as the first language in several countries in the world differ, mainly in the area of pronunciation, especially fricatives sounds. This study tries to distinguish between both Marathi and English language fricatives sounds. Researcher has been working as graduate teacher he has observed and listened carefully his undergraduate students for collecting data.

1. INTRODUCTION:

It is essential to get intelligibility in English Pronunciations. However it is not possible to get this intelligibility of pronunciation without hard practice and understanding of sounds and its articulations. Being a teacher of English, it was observed that second language learners of English are facing difficulties in articulating consonant sounds, especially fricatives sounds. The research is focused on fricative sounds its articulation and deviations from the R.P. standard pronunciations. The study sought to determine basic knowledge of subjects regarding pronunciations of English Language. English spoken by educated

Language learning involves the reproduction by the learner of the sounds and patterns used by other human beings around him. In the learning of a second language, however the habits already acquired to fossilize in connection with one's first language become obstacles. Each language has a different system, and in foreign language learning one tends to expose on the basis of the system of one's own language. One has therefore, to realize and impact to acquire second language in its original beauty of mother tongue.

5 SOME FINDINGS REGARDING FRICATIVES:

English It is found that there is mother tongue impact on second language learning especially by Marathi learners or even we can call it as mother tongue pull also. Some of the observations and careful listening shows that it is difficult for the Marathi speakers to follow the Fricatives sounds /f/ and /v/ because most of the time it is found that these two sounds are compare with the Marathi sounds and they are aspirated and imitated like Marathi sounds. So due to aspirations these two fricatives are not found intelligible among Marathi speakers. Even fricative sounds /θ/ /ð/ are also deviated and they are aspirated by Marathi speakers. Even /s/ and /ʃ/ sounds are also replaced by some of the speakers otherwise they are intelligible by speakers, but some of the speakers are not able to differentiate between the sounds /s/ and /ʃ/. Other two sounds /z/ and /ʒ/ are also deviated by Marathi speakers. Finally last fricative /h/ is made some what intelligible by the speakers.

6 CONCLUSION:

It is not easy for second language learners to speak intelligibly because there are deviations from the undergraduate students. Some of the deviations were because of mother tongue pull and some were due to imperfections in pronunciations and negligence regarding standard pronunciations. A system of communication through oral and written forms. It is an attempt ever made by an individual to represent it.

References:

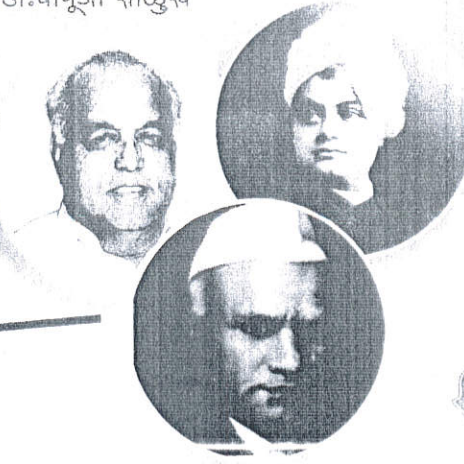
- 1] Awatade Hanmant (2007) A study of phonetic features of English spoken by multilingual speech communities in solapur (M. Phil dissertation), C.I.E.F.
- 2] Balasubramanian, T. (1995), A Text book of English Phonetics for Indian students, Macmillan Publications, Madras.

विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार
-शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंवे

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावाती
विशेषांक, सप्टें. २०१७

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's
Padmabhushan Dr. Vasantraodada Patil Mahavidyalaya

Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India
Reaccredited with B**Grade by NAAC (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH
(ICSSR)**

Sponsored One Day National Seminar

On

**Challenges before Indian
Economy in the Globalization Era**

Thursday, 28th September 2017

Executive Editor

Mr.K.N.Patil

Co-Editor

Dr.B.J.Kadlam

Organizaed by

Department of Economics (U.G. & P.G.)
Padmabhushan Dr. Vasantraodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, Tal: Tasgaon, Dist: Sangli

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षणप्रसार"

शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhaur's

Padmabhushan Dr. Vasanttraodada Patil

Mahavidyalaya,

Tasgaon, Tal : Tasgaon, Dist: Sangli 416312 (MS), India

Reaccredited with 'B⁺⁺' grade by NAAC

(Affiliated to shivaji University, Kolhapur)

Web : www.pdvpcollege.tasgaon.com

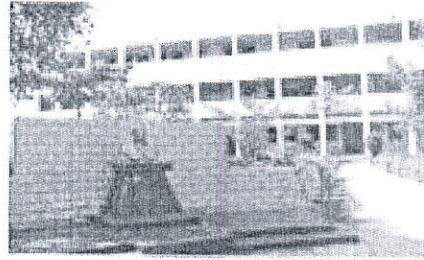
**INDIAN COUNCIL OF SOCIAL SCIENCE RESEARCH
(ICSSR)**

Sponsored One Day National Seminar

On

**Challenges before Indian Economy
in the Globalization Era**

Thursday, 28th September 2017

Organized by

Department of Economics (UG & PG)

Padmabhushan Dr. Vasanttraodada Patil Mahavidyalaya,

Tasgaon, Tal : Tasgaon, Dist : Sangli

Phone : 02346-250575 E-mail : San.pdvpm.tas@gmail.com

nature. The farmers as well as traders get reasonable return in strawberry. As the prices are determined by Primary Agricultural Market Committee, sometimes farmers have to suffer loss if price falls during the off season.

References:

1. Anonymous(2012) "A Report on Price and Competition Issues in the Indian Market for Strawberry

2. Murty, D. Sreenivasa and T. M. Gajanana M. Sudha and V. Dakshinamoorthy (2009) "Marketing and Post-Harvest Losses in Fruits: its implications on availability and Economy", Indian Journal of Agricultural Marketing, Vol. 64 No.2 April-June, p 260-273

3. RasolLoghmanur; Reza and AsadollanAkram (2013) "Input output Energy and Economic Analysis of Strawberry AJER volum 02 Issue 05, PP 173-177

Performance of Indian Agriculture Sector in New Economic Era

Dr. Ashok Vilas Jadhav

Assistant professor & Head,
Department of Economics,

Shri Vijaysinha Yadav Arts & Science College
PethVadgaonDist – Kolhapur

Introduction:

India is mostly agricultural country. Agriculture is the only means of living for almost two-thirds of the employed class in India. It constitutes the most significant part of Indian Economy. Agriculture, along with its allied sectors, is unquestionably the largest livelihood provider in India and most key industries depend upon the sector for their inputs. Agriculture in India has undergone rapid transformation in the past two decades; the policies of globalization and liberalization have opened up new avenues for agricultural modernization. This has led to not only commercialization and diversification, but also triggered various technological and institutional innovations owing to investments in sector.

The economic reforms in India were introduced in 1991 by congress government led by Mr. P. V. Narashimha Rao. The liberalisation of India's economy was adopted by inidai in 1991. Facing as ever economic crisis, India approached the IMF for a loan, and the IMF granted loan, which is a loan with certain conditions, attached which relate to structural change in the economy. The government ushered in a new era of economic reforms based on these conditions. These reforms can be broadly classified into three areas.

The performance of the Indian

agricultural sector influences the growth of Indian economy. It accounts for 17 per cent of the global population and with only 2.4 per cent of world geographical area. Agriculture including allied activities only 13.9 % of the GDP in 2015-16 and its share in total employment 56.2 % India is one of the leading producers in the world of many major crops like paddy, wheat, rice, Pulses, sugarcane etc.

Agriculture trade is one of the important components of total merchandise trade. For a developing nation like India, agriculture sector is an engine of economic growth and the welfare of the people to a large extent depends on the performance of this sector. A reverse situation exists in most of developed nations as agriculture represents a small portion of their economy.

Objective of study:

The objective of this paper is divided in following parts such as:

1. To find out the contribution of different sectors in national income
2. To analysis growth performance of the agriculture sector
3. To find out the contribution of agriculture export in total export

Research Methodology:

This paper is totally base on secondary data. Secondary data has collected form government report, articles, books and internet also used.

Share of agriculture in the national income:

After new economic ear share of agriculture in the national income are shows in following table

Table No 1

Share of Agriculture in the national Income

Year	Share of agri. In %
1990-91	34.0
2000-01	24.7
2010-11	14.5
2011-12	13.9
2012-13	13.9
2013-14	13.9

Agricultural statistics at a glance (2014)

Above table shows share of agriculture in the national income in new economic ear. In the year 1990-91 share of agriculture in national income is 34 per cent these are declined 24.7 per cent in year 2000-01. During the year 2010-11 share of agricultural sector is 14.5 per it is declined 13.9 per cent in the year 2011-12 to 2013-14. The share of agriculture in national income however, has been decreasing continuously while the shares of the manufacturing and service sectors are increasing.

Importance of agriculture for Industrial development:

Indian agriculture has been the source of supply of raw materials to our leading industries. Cotton and jute textile industries, sugar, flour mills vanspati and plantations all these depend on agriculture directly. There are many other in an industries which depend on apicultural in an indirect manner. Many of our small-scale and cottage industries like handloom weaving, oil crushing, rice husking, etc., depend upon agriculture for their raw materials together they account for 50 per cent of income generated in the manufacturing sector in India. However in recent years the importance of food processing industries is being increasingly recognised both for generation of income and for generation of employment.

Role of Agriculture in the field of International Trade:

Importance of Indian agriculture also arises from the role it plays in India's trade. Agricultural products tea, sugar, oilseed, tobacco, spices tec constituted the main items of exports of India. Broadly speaking, the proportion of agricultural goods which were exported came to 50 per cent of our exports, and manufacture with agricultural content such goods as manufacture jute cloth and sugar contribute another 20 per cent or so and the total comes to 70 per cent of India's exports in 1950-

51. Following table shows after new economic era condition of agriculture export.

Table No 2

Share of Agriculture in the International Trade
Rs crores

Year	Agri. Export	Total export	Share of agri. In %
1990-91	6013	32527	18.5
2000-01	28657	201356	14.2
2010-11	111393	1142922	9.7
2011-12	187609	1465959	12.81
2012-13	232041	1634319	14.2
2014-15	268469	1864182	14.2

Agricultural statistics at a glance (2014)

Table depicts that share of agriculture in the national income. International Trade In the year of 1990-91 total export of India is Rs 32527 crores out of this share of agriculture sector is Rs 6013 crores it is percentage of total is 18.5. After ten years agriculture export share is decreased that is 14.2 per cent value of agriculture export is 28657. In the year 2010-11 total export is Rs 1142922 out of this Rs 111393 crores is agricultural export in this year the percentage of total is 9.7 in the year 2011-12 share of agricultural export is 12.81 it is improvement of last year. In the year 2012-13 and 2014-15 share of agricultural export is 14.2 per cent respectively. It is clear that share of agriculture sector in international trade is reduced but comparatively other developed countries share of agriculture in international trade is very high.

The Indian government needs to take some effective steps to increase its agriculture export in the coming time although government has taken many steps and implemented many reforms policy regarding agricultural trade. Government also attempted to enhance the quality and quantity of agriculture product but they are not enough. These policies and strategies need to be implemented with more accuracy and control. Only the India will be succeeded in achieving high share in agriculture export.

Conclusion:

It is clear therefore, that agriculture has been the backbone of the Indian economy. The rural areas are the biggest markets for low-priced and middle priced consumer goods including consumer durables. In India, the share of agriculture sector in GDP has declined after the new economic era. The share of agriculture in national income however, has been decreasing continuously while the shares of the manufacturing and service sectors are increasing. The share of agriculture sector in international trade is reduced but comparatively other developed countries share of agriculture in international trade is very high.

Reference:

1. RudraDatt and K. P. M. Sundharam (2013): Indian Economy, S Chand and Company Ltd.
2. Dr. Vandana Tyagi (2012): India's agriculture Challenges for Growth and development in present scenario, International Journal of Physical and Social Sciences, Volume No 2 Issue-5 ISSN-2249-5894
3. Economic survey 2012-13 : Government of India

□□□

Transcript 0117

ISSN: 2319-8699

UGC Approved Journal

Sr. No. 126, Journal No. 4487

Critical Space®

A Peer-reviewed (refereed) International Journal
in English Language and Literature

Special Issue on Transformation in Language, Literature, Society and Culture in the 21st Century

Guest Editors

Dr. Milind Desai Mr. Vithal Rote
Dr. Suvarna Patil

TRUE COPY

Principal

Shri. Vignansha Yadav Arts & Science College
Path Vadga, Dist. Kolhapur.

ECOFEMINISM IN MARGARET ATWOOD'S ' THE HANDMAID'S TALE'

Mr. Suresh Pandurang Patil

Abstract

The present paper deals with the critical analysis of Margaret Atwood's novel 'The Handmaid's Tale' (1985) pertaining to the use of ecofeminism. It is an attempt to focus on the significant tenets of ecofeminism. In the postmodern world, usage of ecofeminism denotes different purposes. Atwood employs the vehicle of ecofeminism to reassess the role of feminism and ecological perception. The novel is written in a dystopian mode to depict the futuristic American society governed by the Christian theocratic principles that denies the fundamental rights to women. It depicts the abject subjugation of women who are degraded as mere reproductive objects. Atwood aptly uses Ecofeministic metaphors and symbols to reveal the exploitation of both women and environment by the Western patriarchal system.

KEYWORDS: Ecofeminism, Margaret Atwood, ecology, feminism, patriarchy, capitalism, dystopia.

Ecofeminism is a new form of feminist theory introduced in 1974 by French feminist, Francois D Eaubonne to decipher the intricate issues such as exploitation of women and nature, the Western patriarchal ideology, degradation of ecological system etc. It also appears in the form of third wave of feminism that blends feminism with ecology. American ecofeminist writer, Greta Gaard rightly comments on the term 'ecofeminism':

Ecofeminism is a practical movement for social change arising out of the struggles of women to sustain themselves, their families and the common unities. These struggles are waged against the mal development and environmental degradation caused by patriarchal societies, multi-national

UE COPY

Shri. Vijaysinha Yadav Arts & Science College, Peth Vadgaon, Kolhapur

[209]

Principal

Shri. Vijaysinha Yadav Arts & Science College,
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

Issue on : Transformation in Language, Literature, Society & Culture in the 21st Century 29 Dec, 2017 ISSN : 2319-3689

unlimited control and manipulation of the subordinates. It reflects the Ecofeministic approach which argues that humans need to control the environment is similar to men's need to control the women. Ecofeminism believes in the equal status of all living things pertaining to its value, worth and different qualities. It gives importance to the interpersonal relationships and the healthy ecosystem and the family structure.

References:-

- 1) Atwood, Margaret. *The Handmaid's Tale*. London: Vintage, 2010. Print.
- 2) Allen Gunn, Paula. "The Woman I Love is a Planet; The Planet I Love is a Tree". Gottlieb S. Roger, ed. *This Sacred Earth: Religion, Nature, Environment*. Routledge: New York, 2003. Print.
- 3) Balachandran .K. *Canadian Literature: An Overview*. New Delhi: Sarup & Sons, 2007. Print.
- 4) Gaard, Greta, ed. 'Living Interconnections with Animals and Nature'. *Women, Animals, Nature*. Philadelphia: Temple, UP, 1993. Print.
- 5) Mies, Maria and Shiva, Vandana. *Ecofeminism*. New Delhi: Zed Books, 1993. Print.
- 6) Patrick D. Murphy. *Literature, Nature and Other: Eco feminist Critiques*. Albany: State University of New York Press, 1995. Print.

Aarhat Publication & Aarhat Journal's
**ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)**
Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

ADVANCED RESEARCH IN LIFE SCIENCES

27th and 28th March 2018

Vol VII Issues No XII

Editor

Dr. Bhimaro J. Patil

ON OCCURRENCE OF MARINE BIVALVE *PINNA SUCCATA* (LINNAEUS 1758) FROM
KALBADEVI ESTUARY, RATNAGIRI COAST OF MAHARASHTRA.

*Maske S. V. and D. V. Muley

*Department of Zoology, Shri Vijaysinha Yadav Arts & Science College,
Peth Vadgaon, Dist-Kolhapur- 416112
Former Professor and Head, Department of Zoology,
Shivaji University, Kolhapur – 416004

ABSTRACT

The present investigation deals with a new record of marine bivalve Pinna succata (Linnaeus, 1758) from Kalbadevi estuary of Ratnagiri Coast of Maharashtra. The family pinnidae is a taxonomic group of large marine clams commonly known as pen shells.

This species is common on east coast of India but not reported earlier on the West coast of Ratnagiri. It might be introduced in this region through ballast water from ships visits for the repairing in the ship yard on this coast.

INTRODUCTION

The Phylum Mollusca is the second largest group of living organisms comprising more than 100,000 species. The molluscs are extremely old in terms of evolution. The first mollusc appeared as far back as the Cambrian period, approximately 500 million years ago (Apte, 1998). These molluscs were an important part of the diet in the past (Locard, 1896., Gifford and Shutler, 1956) and are still collected at low tide, as much for recreation as for their food value.

The west coast is region of intense upwelling associated with southwest monsoon (May to September), whereas the east coast experiences only a weak upwelling associated with the Northeast monsoon (October to January). Different types of coastal areas are occupied by different types of organisms, both plants and animals. (Kurhe, 2005).

The history of malacological study in India is immense and interesting studies on Indian mollusc were initiated by the Asiatic Society of Bengal (1784) and The Indian Museum, Kolkatta (1814). In India, till today 5070 species of mollusca have been recorded of which, 3370 species are from marine habitats (Subba Rao, 1991 and 1998). More recently, Bayne (2004), Annadurai (2006) Shibu *et al.*, (2006); Kulkarni *et al.*, (2006); Mikkelsen *et. al.*, (2006) Anil and Shenoy (2007) recorded several bivalve and gastropod species from various localities.

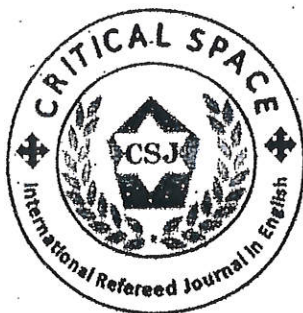
MATERIAL AND METHODS

Study Area: Konkan region of Maharashtra is a narrow strip of 27 – 48 km broad and about 720 km long. The coastal strip of 15 – 17 km is a marshy saline bed due to incoming of Arabian Sea. (Singh *et al.*, 2000). Ratnagiri is located at latitude 16° 59' 10" N and longitude 73° 16' 25" E on the west coast of Maharashtra.

Collection, Preservation and Identification: The collected molluscs are sufficiently big and conspicuous and hence, hand picking is the best collection method during low tide periods. The collected specimens were firstly narcotized and finally preserved in 70% ethyl alcohol. These preserved specimens were identified on the basis of their morphological characters by referring the available published literature and different field guides (Macdonald, 1982; Apte, 1998).

Special Issue
on
**Transformation in Language,
Literature, Society and Culture in the
21st Century**

TRUE COPY

Shri. Vijayanna Yadav College
Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale,
Dist. Kolhapur.

Critical Space is printed by Anjuman Tamboli, published and owned by Patil
Anjuman Tamboli, printed at M/S. Mirror Printing Press, 657, Udyam Co-operative Society,
Peth Vadgaon, Kolhapur - 416012 and published at Shastri Nagar, Waghwadi Road, Opp.
Peth Vadgaon, Kolhapur, Tal. - Walva, Dist. - Sangli - Pin: 415 409, Maharashtra, India.
Email: criticalspacejournal@gmail.com; criticalspace@rediffmail.com
www.facebook.com/criticalspacejournal
www.anjumanamboli.edu/CriticalSpaceJournal
www.criticalspacejournal.in/index.html

UGC Approved Journal
Sr. No. 126, Journal No.44813

Critical Space®

International Journal
in English Language and Literature

Special Issue
on
**Transformation in Language, Literature,
Society and Culture in the 21st Century**

Guest Editors

Dr. Milind Desai Mr. Vithal Rote
Dr. Suvarna Patil

NRI Registration No. MAHENG/2012/55583

ISSN. 2319-3689

Critical Space®

A Peer-reviewed (refereed) International Journal in English Language and Literature

The journal 'Critical Space: A Peer-reviewed (refereed) International Journal in English Language and Literature' aims at to publish unpublished, original research articles and make available a new platform to the scholars of Language, Literature and Culture. It deserves to promote the young researchers and attempts to cultivate the research aptitude among teachers in the higher educational system. It is a four monthly journal (February, June and October). Each issue of Critical Space® will be sent to the members of the journal and the respective libraries.

EDITORS

Professor P. A. Attar
Head, Department of English,
Shivaji University,
Kolhapur - 416 004

Dr. H. B. Patil
Associate Professor,
Department of English,
Arts, Commerce and Science College,
Palus, Dist. - Sangli - 416 310

MANAGING EDITORS

Dr. Dattatraya D. Khaladkar
Assistant Professor,
Department of English,
Krantigrani G. D. Bapu Lad
Mahavidyalaya, Kundal
Dist. - Sangli - 416 309

Dr. Sudhir S. Lendave
Assistant Professor,
Department of English,
Arts, Commerce and Science College,
Palus, Dist. - Sangli - 416 310

EXECUTIVE EDITORIAL BOARD

Prin. (Dr.) D. R. More
Director, B.C.U.D.,
Shivaji University, Kolhapur

Professor Ashok Thorat
Director,
IASE, Pune

Prin. (Dr.) P. R. Shewale
Principal,
D. D. Shinde Sarkar College, Kolhapur

Prin. (Dr.) Nagesh Nalawade
Principal,
The New College, Kolhapur

ADVISORY BOARD

Professor R. M. Badode
Deptt. of English,
University of Mumbai, Mumbai

Dr. Ajay Tengse
Dean and BoS Chairman, English
SRTM University, Nanded

Prof. Mashur Shahid Hossain
Head, Department of English
Jahangirnagar University
Savar, Dhaka, Bangladesh

Dr. Sudhir Nikam
P.G. Department of English
B.N.N. College, Bhiwandi
University of Mumbai

Disclaimer: Articles and views published in this journal DO NOT necessarily reflect the views or policies of the Editorial Board. The authors will be solely responsible for the legal complications arising out of the contents of their articles.
©Reproduction of the contents of Critical Space® in whole and in part without the prior permission of the Editor is prohibited.

All disputes concerning the journal are subject to Islampur (Walwa), Dist. Sangli (M.S.) Jurisdiction.

Published by

The Journal Critical Space® is printed by Anjuman Tamboli, published and owned by Patil Hanmant Balasaheb, printed at M/S. Mirror Printing Press, 657, Udyam Co-operative Society, Y.P. Powar Nagar, Kolhapur-416012 and published at Shastri Nagar, Waghwadi Road, Opp. Eagle Way Bridge, Islampur, Tal. - Walwa, Dist. - Sangli - Pin: 415 409, Maharashtra, India

Editor: Patil Hanmant Balasaheb
Mob. 09921780790 Email: criticalspacejournal@gmail.com; criticalspace@rediffmail.com

Follow us on: <https://www.facebook.com/criticalspacejournal>

Website: <http://www.criticalspacejournal.in/index.html> <https://unishivaji.academia.edu/CriticalSpaceJournal>

Prashant Gaur Kumar

Critical Space®

A Peer-reviewed (refereed) International Journal in English Language and Literature

GUEST EDITORS

Dr. Milind Desai Mr. Vitthal Rote

Dr. Suvarna Patil

The Journal, Critical Space® is printed by Anjuman Tamboli at Mirror Printing Press, Kolhapur, and Published by Patil Hanmant Balasaheb at Shastri Nagar, Waghwadi Road, Opp. Eagle Way Bridge, Islampur, Tal. - Walwa, Dist. - Sangli - 415 409 (MS) India. Editor: Hanmant Balasaheb Patil Mob. 09921780790 Email: criticalspacejournal@gmail.com; criticalspace@rediffmail.com
Follow us: <https://www.facebook.com/criticalspacejournal> <https://unishivaji.academia.edu/CriticalSpaceJournal>
Web: <http://www.criticalspacejournal.in/index.html>

NRI No. MAHENG/2012/55583

Critical Space

UGC Approved Journal
Sr. No. 126 Journal No. 44813

डॉ. प्रकाश दुकळे	२३९
४०. शिंदेरी - साखर उद्योगातील देशीवाद व कामगार जीवनाचा आद्य हुंकार प्रा. राजाराम आ. पाटील	२४३
४१. पर्यावरणीय समीक्षा डॉ. अरुण शिंदे	२४५
४२. किशोरांमधील चिंतापातळी आणि स्व-संकल्पनेचा अभ्यास प्रा. श्रीमती के. एन. पाटील	२४९
४३. ग्रामीण आर्थिक विकासात महिला सक्षमीकरण काळाची गरज प्रा. डॉ. मंगल भास्कर माळगे	२५५
४४. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ परिपूर्ती : एक दृष्टीक्षेप प्रा. मनिषा एस. पाटील	२६३
४५. २१ व्या शतकातील महिला सबलीकरण डॉ. रमजान फत्तुखान मुजावर प्रा. नीलकंठ विठ्ठल शिंदे	२६७
४६. इतिहास संशोधन क्षेत्रातील आव्हाने : एक दृष्टीक्षेप प्रा. मोहिते शशिकांत महादेव	२७१
४७. २१ व्या शतकातील बदलती शिक्षण पद्धती - एक ऐतिहासिक आढावा प्रा. डॉ. सौ. चंदना रामचंद्र लोंढे	२७९
४८. २१ व्या शतकातील महिला सबलीकरण श्री. विलास सखाराम सुर्वे	२८३
४९. २१ व्या शतकातील क्रीडा धोरण प्रा. डॉ. सचिन तानाजीराव पाटील प्रा. डॉ. हेमंतकुमार आ. नारायणकर	२८७
५०. २१ व्या शतकातील बदलती शिक्षणपद्धती प्रा. आर. एन. मदने	२९५
५१. २१ व्या शतकातील -पारंपारिक खेळ प्रा. संजय रामचंद्र पाटील	२९७

viii

Special Issue

December 2017

ISSN: 2319-3689

NRI No. MAHENG/2012/55583

Critical Space

UGC Approved Journal
Sr. No. 126 Journal No. 44813

५२. उच्च शिक्षणामध्ये अध्ययन कौशल्यांची गरज डॉ. सीमा प्रकाश परदेशी	२९९
५३. इक्कीसवीं सदी के हिंदी उपन्यासों में चित्रित सांस्कृतिक परिवर्तन (वैश्वीकरण के विशेष संदर्भ में) डॉ. अशोक मरळे	३०५
५४. २१ व्या युगातील बदलती ग्रंथालये डॉ. सौ. अपर्णा मकरंद कुलकर्णी	३०९
५५. भारतीय ग्रंथालयांचा इतिहास व बदलते स्वरूप प्रा. जे. डी. हाटकर	३११
५६. २१ व्या शतकातील ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप व ग्रंथालयाची उपयुक्तता प्रा. आर. एस. माशाळे	३१७
५७. आधुनिक ग्रंथालयातील माहिती : बदलते स्वरूप श्री. नारायण नामदेव लोखंडे	३२१
५८. तंत्रज्ञानाच्या युगात ग्रंथालयांची बदलती भूमिका सौ. संध्या गिरीश यादव	३२७
५९. हायब्रीड ग्रंथालये आणि वाचन साहित्य संग्रह युवराज आनंदराव पाटील	३३३
६०. २१ व्या शतकातील आदिवासी - जीवन, संस्कृती आणि साहित्य प्रा. अमोल पुंडलीक चांदेकर	३३७
६१. मूडीजने उंचावले भारतीय अर्थव्यवस्थेचे पतमानांकन प्रा. डॉ. अनिल धोंडीराम सत्रे	३४३
६२. एकविसाव्या शतकातील वाङ्मयाचे विविध प्रवाह प्रा. डॉ. माधुरी गोपाळ तानवडे	३४९
६३. २१ वे शतक: बौद्ध वाङ्मयातील प्रतीके डॉ. प्रशांत गायकवाड	३५९
६४. शाश्वत विकासासाठी सेंद्रिय शेती श्रीमती आर. व्ही. पाटील	३६५

ix

Special Issue

December 2017

ISSN: 2319-3689

परस्परपूरक असलेल्या दिसतात. (८) वरवर पाहता हे सारे प्रवाह वेगवेगळे वाटत असले तरी एखाद्या सुवर्ण साखळीच्या कड्या जशा एकमेकात गुंफून अखंड साखळी तयार होते तशा या प्रवाहाच्या कड्या एकमेकात गुंठल्या आहेत. यात मानवतावाद व परिवर्तनाचा एकच धागा अनुस्थित झाला आहे. (९) एकविसाव्या शतकातील नव्या विचारधारा, सामाजिक बदल, बदलत्या मानवी वृत्तीचे प्रतिबिंब या प्रवाहांमध्ये पडलेले दिसते. (१०) आदिवासी, भटक्या विमुक्तांचे साहित्य यात बोलीभाषा स्वीकारून पांढरपेशी भाषा संस्कृतीला छेद दिलेला दिसतो. (११) बाल व विज्ञान साहित्याने याच पुन्हा नागर भाषा अंगीकारलेली दिसते. (१२) यातील प्रत्येक प्रवाह स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. लेखन मर्यादा लक्षात घेता या प्रवाहांच्या विवेचनाला केवळ वरवर स्पर्श करणेच शक्य झाले आहे.

संदर्भ:-

- जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य - संपा. डॉ. रविंद्र शोभणे.
- आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिकता - संपा. मृणालिनी शहा, विद्यागौरी टिळक
- १९८० नंतरचे मराठी साहित्य: स्वरूप आणि समीक्षा - संपा. डॉ. तानाजी जाधव
- आदिवासी, मुस्लिम, ख्रिश्चन साहित्य - मीमांसा-श्रीपाल सबनीस
- १९८० नंतरच्या साहित्यातील प्रवाह - शरणकुमार लिंबाळे

२१ वे शतक: बौद्ध वाङ्मयातील प्रतीके

डॉ. प्रशांत गायकवाड

गोष्टावारा:-

कोणत्याही संस्कृतीचे तत्त्वज्ञान त्या प्रतीकांतून अभिव्यक्त होत असते. संस्कृतीचे अवशेष जतन करणे आणि तिचे संवर्धन करण्याचे फार मोठे ऐतिहासिक कार्य प्रतीकांच्या माध्यमातून होत असते. भारतामध्ये बौद्ध संस्कृतीची एक विशेष अशी ओळख आहे. जी फार प्राचीन असून तिचा अखिल मानवी जगतावर खूप मोठा प्रभाव आहे. तो वारसा शोधण्यासाठी आपणांस अशा प्रतीकांची मदत घ्यावी लागते. त्या प्रतीकांच्या माध्यमातून संस्कृतीच्या मूळांचा, मूल्यांचा शोध घेता येऊ शकतो. तो घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखातून केलेला आहे.

प्रस्तावना:-

२१ व्या शतकातील बौद्ध वाङ्मयातील भाषाशैलीचा विचार करताना बुद्ध तत्त्वज्ञानातील अनात्मवाद, निरीश्वरवाद, विज्ञानाचे अधिष्ठान त्याच्या मूळाशी आहे, हे ध्यानात घ्यावे लागते. बौद्ध वाङ्मय पारंपरिक वैदिक विचारांची उतरंड मोडित काढून रूढ साहित्यभाषेची चौकट सुद्धा नाकारते. पूर्वग्रहदूषित वर्णवादी विषमतामूलक दृष्टिकोण नाकारून मानवकेंद्री मूल्यात्मक दृष्टिकोणातून मांडणी करते. त्यामुळे रूढ भाषेची सहजपणे मोडतोड होते.

तथागत, गौतम बुद्धांच्या चरित्र व तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करताना तसेच त्यांच्या जीवनातील अनेक घटना-प्रसंगांचे चित्रण करत असताना अनेक साहित्यिकांनी प्रतीकात्मक मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्या सिद्धान्तांना, प्रतिमा-प्रतीकांना वास्तवतेचा आधार नाही, जी केवळ काल्पनिक अनुमाने आहेत, अशा सिद्धान्तांना प्रतिमा-प्रतीकांना बौद्ध वाङ्मयाने स्पष्टपणे नाकारले आहे. कोणत्याही संस्कृतीचे तत्त्वज्ञान त्या प्रतीकांतून अभिव्यक्त होत असते. संस्कृतीचे अवशेष जतन करणे आणि तिचे संवर्धन करण्याचे फार मोठे ऐतिहासिक कार्य प्रतीकांच्या माध्यमातून होत असते. भारतामध्ये बौद्ध संस्कृतीची एक विशेष अशी ओळख आहे, जी फार प्राचीन असून तिचा अखिल मानवी जगतावर खूप मोठा प्रभाव आहे. तो वारसा शोधण्यासाठी आपणांस अशा प्रतीकांची मदत घ्यावी लागते. त्या प्रतीकांच्या माध्यमातून संस्कृतीच्या मूळांचा, मूल्यांचा शोध घेता येऊ शकतो. अशा काही प्रतीकात्मक मांडणीचा काही निवडक ग्रंथांच्या माध्यमातून थोडक्यात आढावा घेऊ तो पुढीलप्रमाणे-

१. "चिंतनासाठी तो जेव्हा बसला तेव्हा वाईट विचार आणि वाईट वासना- ज्यांना पुराणांतरी

श्री. विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय, पेठ चडगाव

माराची(कामाची) मुले असे म्हणतात- त्यांनी त्याच्या मनावर आक्रमण केले.”^१ तथागत संबोधीसाठी बसल्यानंतर माराने त्यांच्या मनावर आक्रमण केले. येथे ‘मारम’ हे अनिष्ट शक्तीचे प्रतीक म्हणून आलेले आहे. अनिष्ट शक्ती, अकुशल विचार, दुष्कृत्य यासाठी देखील बौद्ध वाडमयात माराचा उल्लेख प्रतीकात्मक पद्धतीने केलेला आढळतो.

२. “विनयशीलता, ऐहिक भोगाविषयीची उपेक्षा, कोणाला कष्ट न देणे, कोणाला क्रोध येईल असे न करणे, हे ब्रह्मलोकाचे लक्षण आहे.”^२

येथे ब्रह्मलोक हा शब्द निर्दोष व सर्वश्रेष्ठ व्यक्तीचे प्रतीक म्हणून आलेला आहे. निर्दोष व्यक्तीच्या अनेक सद्गुणांना अभिव्यक्त करण्यासाठी वरील शब्द आला आहे. तो कोणत्याही संकुचित अर्थाने आलेला नसून श्रेष्ठ व्यक्तीजीवनाच्या अभिव्यक्तीसाठी, व्यापक अर्थाने आलेला आहे.

३. शुद्धोदनांच्या शेतीचे अडकथेमध्ये जे चित्रण आलेले आहे त्यामध्ये वप्पमंगल नावाच्या पेरणीच्या सोहळ्याचे चित्रण आलेले आहे. त्याचे वर्णन व त्यातील काही भाग नजरेखाली घातला तरी प्रतीकात्मक मांडणीच्या नमुन्याचे दर्शन होते.

“..... राजाच्या मुख्य नांगराला रत्ने आणि सोने जडविले होते. बैलांची शिंगे, कासरे आणि चाबुक यांनाही सोने जडविले होते. राजाने सोन्याचा नांगर पकडला, अमात्यांनी चांदीचे नांगर पकडले आणि शेतकऱ्यांनी इतर नांगर पकडले.”^३

सोन्याचा नांगर प्रतीकात्मक असल्याचे नोंदवताना डॉ. साळुंखे लिहितात, “त्यांचा नांगर पूर्णांशाने सोन्याचा होता, असे मानण्याचेही कारण नाही, सोन्याची एखादी वस्तू नांगरावर ठेवून नांगराला प्रतीकात्मकरीत्या सुवर्णमंगलाचे रूप दिले जात असण्याची शक्यता आहे. तीच स्थिती अमात्यांसाठी जुंपलेल्या चांदीच्या नांगराच्या बाबतीतही असू शकते.”^४ असे नोंदवून त्यांनी पेरणीच्याऐवजी नांगराचा सोहळा असण्याची वर्तवलेली शक्यता रास्त वाटते.

४. श्रावस्तीमध्ये असताना शक्क याला भूमीची रमणीयता कोणती हे सांगताना तथागत म्हणतात, “आरामचैत्य, (उद्यानातील चैत्य), वनचैत्य आणि उत्तम रीतीने निर्माण केलेली पुष्करिणी यांचे मोल मनुष्य रमणीयतेच्या सोळाव्या कले इतकेही नसते. गाव असो वा अरण्य असो, सखल भाग असो वा सपाट भाग असो, जेथे अरहंत विहार करतात, ती भूमीची रमणीयता होय.”^५ तथागतांनी केलेला चैत्याचा उल्लेख हा श्रमणपरंपरा आणि बौद्ध परंपरा दर्शविणारा आहे. “वस्तुतः चैत्य हे श्रमणपरंपरेचे आणि विशेषतः बौद्ध परंपरेचे अत्यंत महत्त्वाचे प्रतीक होते. तथागतांच्या परिनिर्वाणानंतर सुमारे पाचशे वर्षे त्यांच्या मूर्ती बनत नव्हत्या, त्या काळात बौद्ध जनांच्या दृष्टीने चैत्य हे स्वतः तथागतांचे द्योतक असे एक श्रद्धेचे प्रतीक होते. पण अशा प्रतीकांपेक्षा मानवी जीवन अनेक पटींनी श्रेष्ठ आहे. असे त्यांनी येथे म्हटले आहे.”^६ तथागतांनी

केलेला चैत्याचा उल्लेख हा एक प्राचीन व महत्त्वाच्या संस्कृतीकडे अंगुलिनिर्देश करणारा असून अशा प्रतीकांपेक्षा मानवी जीवन सर्वश्रेष्ठ असल्याचा त्यांनी केलेला उल्लेख तर मानवी जीवनाचे अनन्यसाधारणत्व स्पष्ट करणारा आहे.

५. तथागतांनी त्यांच्या पूर्वीच्या पाच सहकाऱ्यांना बुद्धत्व प्राप्तीनंतर उपदेश केला. त्याचा उल्लेख ‘धम्मचक्रप्रवर्तन’ असा केला जातो. ते एक अर्थपूर्ण प्रतीक आहे. “पुढे खूप विस्तारलेल्या धम्माला मिळालेली ही पहिली गती होती. म्हणून या उपदेशाच्या रूपाने त्यांनी धम्मचक्राचे प्रवर्तन केले, असे त्याचे एका अर्थपूर्ण प्रतीकाच्या माध्यमातून वर्णन करण्यात आले. प्रवर्तन म्हणजे फिरविणे वा गती देणे. त्यांनी धम्मचक्राला इष्ट दिशेने गती दिली.”^७

६. तथागतांनी धम्मचक्राला आता कोणीही उलटे फिरवू शकणार नाही असे म्हटल्याचा उल्लेख येतो. याविषयी त्यांच्या मनात विश्वास होता. पण विनयपिटकात हाच त्यांच्या मनातील विश्वास विविध देवतांनी उद्धोषणेच्या स्वरूपात मांडल्याचा उल्लेख आला आहे. या देवताविषयक उल्लेखाबद्दल डॉ. साळुंखे यांनी केलेले भाष्य मार्गदर्शक असून देवता या प्रतीकाविषयी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोण देणारे आहे. ते म्हणतात, “ही ऐतिहासिक घटना मानण्याचे कारण नाही. तथागतांनी उपदेशिलेला धम्म अत्यंत कल्याणकारक असल्यामुळे तो असंख्य भावी पिढ्यांना मार्गदर्शन करीत राहील, हे दाखवून देण्यासाठी एक प्रकारे ही कविकल्पना करण्यात आली आहे. त्या धम्माच्या मानवजातीवरील प्रभावाचे वर्णन किती करू आणि किती नको असे झालेल्या कविमनाने आपला आनंद व्यक्त करण्यासाठी या आगळ्या शैलीचा अवलंब केला आहे, हे आपण सहज समजू शकतो.”^८ प्रतीकाविषयीचे हे विवेचन अत्यंत मार्मिकपणे प्रकट झालेले आहे.

७. “पिंपळ वृक्षाखाली ध्यानस्थ असताना तथागतांना बोधी प्राप्त झाल्यामुळे पिंपळ हा बोधिवृक्ष म्हणून विख्यात झाला”^९ पिंपळवृक्षाला बौद्ध संस्कृतीमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. बोधिवृक्षाची पूजा ही ज्ञानाची प्रतीकात्मक पूजा असल्याचे नोंदवून या प्रतीकाविषयी डॉ. साळुंखे लिहितात, “पिंपळपानाचा आकार हृदयासारखा असतो. तथागतांच्या प्रज्ञेला करूणेची जोड होती, हे दर्शविणारे किती अर्थपूर्ण प्रतीक आहे हे पिंपळपान.”^{१०} या वरून बौद्ध संस्कृतीमधील पिंपळ वृक्षाचे महत्त्व स्पष्ट होते.

८. “वडाची साल काढून जर ती पिंपळाच्या खोडावर चिकटवली, तर ते खोड पिंपळाचे आहे हे लपून जाणार आणि ते वडाचे आहे असेच पाहणाऱ्याला वाटणार, यात शंका नाही. वडाचे साल हे येथे वैदिकतेचे प्रतीक आहे, असे ध्यानात घेतले, की सांस्कृतिक इतिहासातील एका महत्त्वाच्या प्रक्रियेचे आकलन सुलभ होते.”^{११}

९. “तेव्हा सहम्पति ब्रह्मा आपल्या चित्ताने भगवानांच्या चित्ताला जाणून-ज्याप्रमाणे बलवान मनुष्याने

जवळ असलेल्या बाहूला पसरवे आणि पसरलेल्या बाहूला जवळ घ्यावे त्याप्रमाणे ब्रह्म लोकातून अंतर्धान होऊन भगवानांच्या समोर तो प्रगट झाला. तेव्हा सहम्पती ब्रह्मा उपरण्याला एका खांद्यावर सांभाळून भगवानांच्या दिशेने हात जोडून म्हणाला, भगवान असेच आहे. सुगत असेच आहे. भन्ते, भगवानांनीच भिक्खूसंघाला स्थापित केले आहे.”^{१३} येथे ‘सहम्पती ब्रह्मा’ हे तथागतांच्या मनातील व्दंवाचे प्रतीक म्हणून आलेले आहे.

१०. “तेव्हा त्या मूर्तीत मला माझा ‘चेहरा’ सापडला आणि मी कृतार्थ जाहलो.”^{१३} येथे तथागतांची मूर्ती हे तत्त्वज्ञानाचे प्रतीक म्हणून आलेली आहे. प्रशांत गायकवाड यांनी त्या मूर्तीत चेहरा सापडल्याचा जो उल्लेख केला आहे. तो खऱ्या खऱ्या संस्कृतीचा म्हणजेच बौद्ध संस्कृतीचा शोध असून मुखवटा धारण करणाऱ्या ढोंगी संस्कृतीला येथे नकार आहे.

११. “बोधिवृक्ष

आमच्या सर्व विकारांवरील दवा

शोधावं स्वतःला असा आरसा नवा

बोधिवृक्ष

मोडलेल्या घट्ट्यांचा भक्कम आधार

विस्कटलेल्या स्वप्नांसाठी सर्जकतेची हिरवळ.”^{१४}

येथे बोधिवृक्षाचा जो उल्लेख आलेला आहे तो काया, वाचा आणि मनाने सदगुणांचा पुरस्कार करणाऱ्या आणि दुःख मुक्तीवरील उपाय सांगणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचे प्रतीक म्हणून आलेला आहे. दुःखग्रस्त विकारयुक्त, दिशाहीन व्यक्तींच्या जीवनासाठी बौद्ध तत्त्वज्ञानाची प्रतीकाच्या माध्यमातून सांगितलेली उपयुक्तता मोठी अन्वर्थक आहे.

१२. “त्याच्या घामाला येतो

शीलाचा सुगंध

त्याच्या कष्टात मला

दिसतो बुद्ध”^{१५}

प्रशांत गायकवाड यांच्या ‘धम्मपहाट’ या काव्यसंग्रहातील ‘बाप’ या कवितेतील या काव्यपंक्ती असून त्यांनी बुद्धांची वापरलेली प्रतिमा अविरत कष्ट, अखंड उत्साहाचे प्रतीक म्हणून वापरून सर्वसामान्यांना तथागतांशी जोडलेली आहे. तथागतांच्या धम्माची उपयुक्तता व ते तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनातून कसे प्रवाहित होत आहे हे दर्शविणारी आहे.

१३. “हे भगवंत! आज पहिल्यांदा निष्पाप डोळे मला पाहत आहेत.”^{१६} वरील विधान गणिका असलेल्या

अम्बपालीने तथागतांना उद्देशून केलेले आहे. यापूर्वी तिच्याकडे पाहणाऱ्यांचा दृष्टिकोण एक उपभोगाची वस्तू म्हणून असेल. पण तथागत तिच्याकडे निर्विकार, मनुष्यत्वाने ओतप्रोत भरलेल्या दृष्टीने पाहतात. त्यामुळे तिने वरील उद्गार काढलेले आहेत. येथे ‘निष्पाप डोळे’ हे निर्दोष, शीलसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतीक म्हणून आलेले आहेत. जणू काय तथागतांची निष्पाप, निरागसता त्यांच्या डोळ्यातून प्रकट झाली असावी. याचा प्रत्यय वरील विधानातून येतो.

अशा प्रकारे आपणांस मराठी साहित्यातून चित्रित झालेल्या प्रतीकांचा थोडक्यात आढावा घेता येईल. ब्रह्मलोक, देवता, सोन्याचा नांगर, चैत्य, स्तूप, धम्मचक्र, बोधिवृक्ष, पिंपळपान, सहम्पती ब्रह्मा, तथागतांची मूर्ती, कष्टकरी बाप, निष्पाप डोळे इ. प्रतीके ही बौद्ध संस्कृतीच्या समृद्ध खुणा आहेत. यातील काही प्रतीके ही जशी स्थळे, वस्तू, वृक्ष यासाठी वापरली आहेत तशी काही प्रतीके मनातील भाव-भावना, तत्त्वज्ञान प्रकट करण्यासाठी वापरलेली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले मोराचे प्रतीक हे अनिष्ट शक्तीसाठी आलेले आहे. तर ब्रह्मलोक हे प्रतीक वापरून त्यांनी श्रेष्ठ जीवनाचा निर्देश केलेला आहे. सोन्याचा नांगर, स्तूप, धम्मचक्र यासारखी प्रतीके ही डॉ. आ. ह. साळुंखेच्या साहित्यात येतात. सोन्याचा नांगर हा कामातील मौलिकता स्पष्ट करणारे प्रतीक म्हणून येतो. तर सहम्पती ब्रह्मा हे मा. श. मोरे यांनी ‘संयुक्तनिकाय-२’ या ग्रंथात मांडलेले प्रतीक तथागतांच्या मनातील व्दंवाचे, संघर्षाचे चित्रण करणारे प्रतीक म्हणून मांडलेले आहे. प्रशांत गायकवाड यांनी मूर्ती व कष्टकरी बापाच्या प्रतीकातून दुःखमुक्तीचा उपाय सांगणारे तत्त्वज्ञानाचे व अविरत कष्ट, अखंड उत्साहाचे प्रतीक म्हणून बुद्धांचे मांडलेले प्रतीक मोठे आशयधन आहे. सुभाष देसाई यांनी ‘महायोगी गौतम बुद्ध’ या पुस्तकात मांडलेले निष्पाप डोळ्यांचे प्रतीक जणू काम, तथागतांची निष्पाप निरागसता त्यांच्या डोळ्यातून प्रकट झाली आहे याचा प्रत्यय देणारे आहे. अशा प्रकारे अनेक प्रतीकांच्या माध्यमातून साहित्यिकांनी आपली भाषा अधिक जिवंत, सक्षम व परिणामकारक बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच तथागत गौतम बुद्धांच्या जीवनाचे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनातून कसे प्रवाहित होत आहे याचे दर्शन घडविले आहे.

संदर्भसूची-

१. आंबेडकर भीमराव रामजी(डॉ.)- ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ अनुवाद- तळवटकर, चिटणीस, रेगे, सिद्धार्थ प्रकाशन, मुंबई-१, आवृत्ती- २१ वी, २००७, पृष्ठ क्र. १६२
२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १६२
३. साळुंखे आ. ह. - सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गौतम बुद्ध, लोकायत प्रकाशन, सातारा, प्रथम आवृत्ती, २४ मे २००७, द्वितीय आवृत्ती २२ ऑगस्ट २००७ पृष्ठ क्र. ३५
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३६

५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४३
६. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ४४
७. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १७१
८. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १७१-१७२
९. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५३३
१०. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५३३
११. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५३५
१२. मोरे मा. शं. कुन्हाडे, भाऊ, (अनु.), संयुक्त निकाय-२ आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, ६ डिसेंबर १९९९ पृष्ठ क्र. ४००
१३. गायकवाड प्रशांत, 'धम्मपहाट' लोकायत प्रकाशन, सातारा प्रथमावृत्ती, ऑगस्ट २००९ पृष्ठ क्र. ९
१४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. १६
१५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. २४
१६. देसाई सुभाष के, महायोगी, गौतम बुद्ध पृष्ठ क्र. १०५

शाश्वत विकासासाठी सेंद्रिय शेती

श्रीमती आर. व्ही. पाटील

गोषवारा -

शेती हा एक प्राचीन व्यवसाय आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतही शेतीस अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. जगातील अनेक देशात वाढत्या लोकसंख्येच्या वाढत्या अन्नधान्य गरजेतून हरितक्रांती झाली आणि रासायनिक शेतीचा प्रसार झाला. रासायनिक शेतीपध्दतीमुळे शेतीमध्ये रासायनिक खते, कीटनाशके आणि जलसिंचन इत्यादींचा अर्निबंध वापर वाढला. त्यामुळे मृदा अवनतीची समस्या निर्माण झाली. परिणामी मृदेच्या उत्पादन क्षमतेत व गुणवत्तेत घट झाली आणि विषयुक्त कृषीउत्पादनांची निर्मिती होऊन अन्नसुरक्षा व सजीवांचे आरोग्य धोक्यात येऊ लागले. त्यामुळे जैव विविधतेचा न्हास होऊन पर्यावरण संतुलन बिघडत आहे.

मृदा ही एक महत्वपूर्ण साधनसंपत्ती आहे. कृषीव्यवसाय हा मृदेवर अवलंबून आहे. शाश्वत विकासासाठी मृदेचा काळजीपूर्वक वापर करून मृदासंवर्धन करणे गरजेचे आहे. सेंद्रिय शेती म्हणजे नैसर्गिक पध्दतीने केली जाणारी पर्यावरण पूरक शेती पध्दती आहे. सेंद्रिय शेतीमध्ये सेंद्रिय खते व सेंद्रिय कीटनाशकांचा वापर केला जातो. तसेच नियोजनपूर्वक जलसिंचन केले जाते. परिणामी मृदेचा पोत सुधारतो. मृदेची अवनती होत नाही तर मृदासंवर्धन होऊन गुणवत्तापूर्ण कृषी उत्पादनांची निर्मिती होते. त्यामुळे अन्नसुरक्षा व आरोग्य सुरक्षित राहते. जैवविविधता टिकून राहते. पर्यावरण संतुलन राखले जाते म्हणून शाश्वत विकासासाठी सेंद्रिय शेतीपध्दतीचा अधिक प्रचार आणि प्रभावी अंमलबजावणी होणे काळाची गरज आहे.

बीज संज्ञा - मृदा अवनती, मृदासंवर्धन

प्रस्तावना :-

शेती हा एक प्राचीन व्यवसाय आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतही शेतीस अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. जगातील अनेक देशात वाढत्या लोकसंख्येच्या वाढत्या अन्नधान्य गरजेतून हरितक्रांती झाली आणि आधुनिक शेती तंत्राचा वापर वाढला? रासायनिक शेतीचा प्रसार झाला. रासायनिक शेती पध्दतीमुळे शेतीमध्ये रासायनिक खते, रासायनिक कीटनाशके आणि जलसिंचन इ.चा अर्निबंध वापर वाढला त्यामुळे मृदा अवनतीची समस्या निर्माण झाली. परिणामी मृदेच्या उत्पादन क्षमतेत व गुणवत्तेत घट झाली आणि

श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली

नव निवर्ष

हिन्दी साहित्य के नव उत्कर्ष, नव संचेतना
और नव भावबोध की प्रतिनिधि मासिकी

अगस्त 2017, श्रावण-भाद्रपद वि. संवत् 2074

वर्ष-11, अंक-2

एक कदम स्वच्छता की ओर

साहित्य चिंतन

‘धूमिल’ के काव्य में सांप्रदायिक सद्भाव एवं राष्ट्रीय एकता

● डॉ. नाज़िम शेख

“साहस के सांचे में ढला हुआ धूमिल, आदमकद इस्पात था। बचपन का जिद्दी धूमिल, जात-पात, भूत-प्रेत और धार्मिक अंधविश्वासों में अपनी अनास्था के कारण, पिता की दृष्टि में बराबर ‘नास्तिक’ रहा। धूमिल का मानना था कि धर्म के नाम पर जहालत और अंधविश्वास को बढ़ावा मिलता है।”

धूमिल साहसेलस पीढ़ी के उन कवियों में रहे जिनकी कविता सामाजिक यथार्थ और अपनी आंतरिक पीड़ा के लिए पहचानी जाती है। उनका सामाजिक लोकव्यंग्यकारी भावना से परिपूर्ण है। स्वातंत्र्योत्तर भारत की सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक और आर्थिक संघर्षों को उनकी कविताओं में ओबल्यंकित मिली है। मजदूर, किसान, दलित तथा नारी जीवन का यथार्थ चित्रण उनकी कविताओं में मिलता है। धूमिल की हर कविता पृथ्वीजनों के प्रति मानवी संवेदना प्रकट करती है। प्रजातंत्र की विफलता, राजनेताओं की स्वार्थीवृत्ति और सत्ताभिभार, शोषण के विरुद्ध संघर्ष की प्रेरणा जैसी बातों को उनकी कविताओं में अभिव्यक्त किया गया है। धार्मिक आडम्बर एवं विसंगति इस देश की सनातन समस्याओं में एक है। प्राचीन काल से यहाँ धर्म के नाम पर कुकृत्य एवं अनाचार का बोल-बाला रहा है। धूमिल का यह मानना था कि धर्म के नाम पर जहालत और अंधविश्वास को बढ़ावा मिलता है। इससे जनता में समाजिकता बढ़ती है। धूमिल ने इन तथाकथित धर्म के सभी नियमों का, पद्धतियों का विरोध किया। धूमिल के समय में उनके गिज़ राजशेखर जी ने लिखा है-“साहस के सांचे में ढला हुआ धूमिल, आदमकद इस्पात था। बचपन का जिद्दी धूमिल, जात-पात, भूत-प्रेत और धार्मिक अंधविश्वासों में अपनी अनास्था के कारण, पिता की दृष्टि में बराबर ‘नास्तिक’ रहा।” (कल सुनना मुझे-पृ. 99)

भारतीय समाज में धर्म का प्रभाव रहा है। धर्म की भ्रामक कल्पना से मानव विचारहीन हो गया। सांप्रदायिकता धर्म का सबसे घिनीना रूप है। धूमिल कहते हैं -

“वे खेतों में भूख और शहरों में
अफवाहों के पुलिन्दे फेंकते हैं
देश और धर्म और नैतिकता की
दुहाई देकर
कुछ लोगों की सुविधा
दूसरों की ‘हाय’ पर सेंकते हैं”

(संसद से सड़क तक-पृ. 990)

भारतीय समाज में धर्म के नाम पर जाति-पाँति में देश विखंडित हो रहा है। परिणाम तयारे सामने है, समाज में अंधविश्वास को बढ़ावा मिल रहा है। सांप्रदायिकता एक जहर की तरह फैल रही है। धर्म के गलत प्रचार के कारण ही वर्तमान का मानव सही धर्म नहीं समझ रहा है। धूमिल कहते हैं -

“भूत-कालीन क्रियाओं से
धिरे हुए लोग
समय की अर्धी उठाये चल रहे हैं।” (कल सुनना मुझे - पृ. ८)

भारतीय समाज की यह पुरानी मान्यता रही है कि लोग अतीत की ओर देखते हैं। अमान की ओर नहीं। पूरा समाज निरर्थक अमानवीय रूढ़ियों एवं निर्जीव अर्थहीन परम्पराओं के पीछे दौड़ रहा है। धर्म के नाम पर चलाए जा रहे बड़े-बड़े मठ, धार्मिक संस्थान, मंदिर और मस्जिदों के अनावश्यक वास्तु-शिल्प पर धूमिल ने करारा व्यंग्य किया है -

“मैंने अचरज से देखा कि दुनिया का
सबसे बड़ा बौद्ध मठ
बारूद का सबसे बड़ा गोदाम है
अखबार के मटमैले हाशिये पे
लेटे हुए, एक तटस्थ और कोढ़ी देवता का

शान्तिवाद, नाम है...
यह मेरा देश है ..."

(संसद से सड़क तक - पृ. १०४)

बौद्ध मठ धर्म का प्रतीक है, लेकिन आज धर्म के नाम पर धार्मिक स्थलों में भी विनाशकारी शक्तियाँ छिपी हुई हैं। मानवता की दुहाई हर धर्म देता है लेकिन धर्म के ठेकेदारों ने धर्म को बदनाम कर उसका विकृत रूप समाज के सामने प्रस्तुत किया है। वर्तमान में धर्म के नाम पर अमानवीय व्यवहार जगह-जगह हो रहे हैं। आज तक धर्म के नाम पर ही दूरी पुर्णिया में बड़े बड़े गस्तावर हुए हैं। धूमिल का यह मानना रहा कि धर्म के इन तथाकथित ठेकेदारों के कारण ही कोई भी धर्म बदनाम होता है। धूमिल ने धर्म के इन ठेकेदारों का डटकर विरोध किया -

"लेकिन मुझे लगा कि विशाल दलदल के किनारे

हुत बड़ा अधमरा पशु पड़ा हुआ है
उसकी नाभी में एक सड़ा हुआ घाव है
जिससे लगातार भयानक बदबूदार मवाद
बह रहा है

उसमें जाति और धर्म और सम्प्रदाय के और
पेशा और पूंजी के असंख्य कीड़े

बिलबिला रहे हैं।" (संसद से सड़क तक-पृ. १६)

जिस समाज में कोई चेतना शेष नहीं है उस समाज को कवि अधमरा पशु कहते हैं। इस समाज में जाति, धर्म, संप्रदाय, पेशा और पूंजी के कीड़े रेंग रहे हैं। आज के तथाकथित विकसित समाज में पूरे विश्व में रोज न जाने कितने लोग धर्म का शिकार हो रहे हैं। धूमिल ने धर्म के इस अमानवीय रूप का अपनी कविताओं के माध्यम से कड़ा विरोध किया -

"धर्म के लिए मरे हुए लोगों के नाम

बात सिर्फ इतनी है

स्नानघाट पर जाता हुआ हर रास्ता

की मण्डी से होकर गुजरता है।" (संसद से सड़क तक-पृ. ७६)

वर्तमान युग में धर्म की असलियत को नकारा जा रहा है और धर्म के विकृत रूप को प्रस्तुत किया जा रहा है। सुविधापरस्त लोग अपने स्वार्थ के लिए यह सब करते हैं। राजनेताओं ने और धर्म के ठेकेदारों ने दो जातियों के बीच की खाई को हमेशा बरकरार रखा। सांप्रदायिकता एक ऐसा सामाजिक जुनून है, जिसकी जड़ें हमारी धर्मान्धता में छिपी रहती हैं तो पूरे परिवेश पर छा जाती हैं। धूमिल सांप्रदायिकता को जहर की तरह चीकारते हैं -

वर्तमान युग में धर्म की असलियत को
नकारा जा रहा है और धर्म के विकृत
रूप को प्रस्तुत किया जा रहा है।
सुविधापरस्त लोग अपने स्वार्थ के लिए
यह सब करते हैं। राजनेताओं ने और
धर्म के ठेकेदारों ने दो जातियों के बीच
की खाई को हमेशा बरकरार रखा।
सांप्रदायिकता एक ऐसा सामाजिक जुनून
है, जिसकी जड़ें हमारी धर्मान्धता में
छिपी रहती हैं जो पूरे परिवेश पर छा
जाती हैं।

"फन फटकारता हुआ
एक दोमुंहा विषधर
रेंग रहा है
रोजी के नाम पर
रोटी के नाम पर
जगह जगह जहर
फेंक रहा है।"

(संसद से सड़क तक-पृ. ६४)

जहर की तरह सांप्रदायिकता का जुनून पूरे समाज में फैल रहा है। धर्म को कुछ लोगों ने अपना राजा-राटा का साधन बना लिया है। धूमिल ने धर्म बेचनेवालों के विरोध में कड़ा रोष प्रकट किया है। जब तक मनुष्य धर्म के सही रूप को नहीं पहचानता तब तक वह सांप्रदायिकता के इस वातावरण में जीने के लिए अभिशप्त है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि धूमिल ने अपनी कविताओं के माध्यम से विकृत धर्म का और सांप्रदायिकता का कड़ा विरोध किया है। उन्होंने समाज में प्रचलित रूढ़ि एवं परम्पराओं पर, धर्म एवं जाति-पांति के भेदभाव पर, कुरीतियों पर मर्मभेदी प्रहार किये हैं। उनकी कविताओं में असीम आत्मविश्वास है, वे प्रकाश के पुजारी हैं, आशावादी स्वर उनकी कविताओं में दिखाई देता है। वे अपनी कविताओं के माध्यम से वर्तमान विकृत धार्मिकता को बदलना चाहते हैं। वे खुद भी अपना जीवन धर्म और जाति के बन्धनों से मुक्त होकर जीते थे। उनके सम्बन्ध में उनके अनुज कन्हैयाजी लिखते हैं - "वे धर्म के ढोंग में विश्वास नहीं करते थे। चोटी तथा जनेऊ धारण करना वे पसंद नहीं करते थे। छुआछूत को वे नहीं मानते थे। मुसलमानों के घर का खाना खाने के लिए ईद के दिन घर पर खाना नहीं खाते थे। ईसाईयों के घर भी खाने के लिए वे नहीं हिचकते थे। चमार तथा ब्राह्मण उनके लिए बराबर थे, बल्कि ईमानदार तथा मेहनतकश उनके लिए बेईमान तथा दूसरों की कमाई पर जीनेवाले ब्राह्मण से कई लाख गुणा अच्छा था, उन्हें मानवतावाद अच्छा लगता था, वे देखने में एक साधारण आदमी जान पड़ते थे।" (आलोचना फरवरी १९७५-पृ. ५५) स्पष्ट है धूमिल ने समाज में बढ़ रही सांप्रदायिकता का कड़ा विरोध कर सांप्रदायिक सद्भाव एवं राष्ट्रीय एकता को बढ़ावा देने का महत्वपूर्ण कार्य किया। कविता के विषय सांप्रदायिक सद्भाव की भावना, राष्ट्रीय एकता का महत्व और इसे अभिव्यक्त करने के लिए ईमानदार शब्द योजना यही वह कारण हैं कि धूमिल साठोत्तरी हिंदी कविता के महत्वपूर्ण हस्ताक्षर रहे। □

अध्यक्ष, हिंदी विभाग, श्री विजयसिंह यादव कला एवं विज्ञान

महाविद्यालय, पेठ-वड़गाव, कोल्हापुर

ध्वनि : ६८६०८५१८७७

Special issue No.25 Published by
Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal
UGC Approved Sr.No. 4259 Impact Factor 4.574
website :- aiirjournal.com Email : aiirjpramod@gmail.com
Chief Editor : Pramod P.Tandale
Mob.No.9922455749

"Education through self-help is our motto"-Karmaaveer

Rayat Shikshan Sanstha's,
Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid
Tal.-Shahuwadi, Dist.-Kolhapur- 415101
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Reaccredited-'B'Grade (with CGPA-2.82)

A Special issue of
Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal

Special Issue- XXV ISSN -2349-638x
Impact Factor 4.574
www.aiirjournal.com

Editors

Dr.Anil Ubale Dr.Sidram Khot

Rayat Shikshan Sanstha's
Prof. Dr. N. D. Patil, Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)

**One Day
Interdisciplinary National Level Conference**

• Arts •

**'The Impact of Globalization on Languages, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports and Games'**

• Commerce •

'The Impact of Globalization on Co-operative Societies'

• Science •

'Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity'

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	डॉ. नारायण विष्णु केसरकर	वैश्वीकरण की मजबूरी और हिंदी कहानी (राजीव शर्मा के 'खाली कोना' कहानी संग्रह के संदर्भ में)	1 To 3
2.	प्रा. मारुफ मुजावर	मध्यकालीन संत साहित्य में वैश्वीकरण	4 To 6
3.	प्रा. डॉ. के. बी. भोसले	वैश्वीकरण और हिंदी कहानी (निर्मल वर्मा की कहानियों के संदर्भ में)	7 To 8
4.	डॉ. मंजरा निरंगे	वैश्वीकरण में पेशावारी 29 वीं मंती के हिंदी उपन्यास	9 To 10
5.	डॉ. एस. के. खोत	वैश्वीकरण - बाजारीकरण और मीडिया	11 To 12
6.	डॉ. नाजिम शेख	नयी हिंदी कविता और भूमंडलीकरण	13 To 15
7.	डॉ. संजय चोपडे	आधुनिक हिंदी उपन्यासों में नारी के बदलते रूप (छिन्नमस्ता, अकेला पलाश, जहरबाद, भैरवी, मुझे चाँद चाहिए, आँवा के संदर्भ में)	16 To 19
8.	डॉ. दीपक रामा तुपे	वैश्वीकरण की भाषा हिंदी	20 To 22
9.	डॉ. भास्कर उमराव भवर	'डूब' उपन्यास : मैं सामाजिक विमर्श	23 To 25
10.	प्रा. संगीता विष्णु भोसले	वैश्वीकरण की समस्याएँ - 'दौड' उपन्यास के संदर्भ में	26 To 29
11.	प्रा. बाबासाहेब तुकाराम साबले महेश संदिपान गोतसुर्वे	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में निर्मल वर्मा का कथा साहित्य	30 To 32
12.	प्रा. डॉ. संदीप जोतीराम किर्दत	'कायास्पर्श' उपन्यास में प्रतिबिंबित भूमंडलीकरण	33 To 36
13.	प्रा. अश्विनी महादेव जाधव	वैश्वीकरण और हिंदी कविता	37 To 39
14.	प्रा. शैलजा टिळे	भूमंडलीकरण के दौर में समकालीन हिंदी कविता	40 To 43
15.	सुश्री. छाया शंकर माळी	वैश्वीकरण और हिंदी भाषा	44 To 44
16.	प्रा. शिवराज शिंदे	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी	45 To 46
17.	प्रा. डॉ. अनिल प्रभाकर उवाळे	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य	47 To 50
18.	कु. मिनाक्षी मधुकर मुसळे डॉ. ए. डी. खोव्रागडे	इंटरनेटच्या युगात दिल्या जाणा या प्रचलित जागरूकता सेवा	51 To 54
19.	प्रा. कल्पना तबाजी रोकडे	अरुण काळे यांची कविता आणि जागतिकीकरण	55 To 57
20.	कु. श्रद्धा दत्तात्रय कदम डॉ. पी. वी. गेडाम	E-Learning Courses in India	58 To 62
21.	प्रा. डॉ. मानसी दशरथ जगदाळे	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य	63 To 66
22.	सौ. आशा चंद्रशेखर जिरगे	भारतातील ग्रंथालय व माहितीशास्त्र शिक्षण	67 To 70

नयी हिंदी कविता और भूमण्डलीकरण

डॉ. नाजिम शेख

अध्यक्ष, हिंदी विभाग

श्री. विजयसिंह यादव कला एवं विज्ञान महाविद्यालय,

पेट-वडगाव जि. कोल्हापुर.

वर्तमान का युग भूमण्डलीकरण का युग है। सोवियत युनियन के विघटन के पश्चात पूरे विश्व में पूंजीवादी नई व्यवस्था को जन्म दिया। पूंजीवाद ही मनुष्य के जीने का साधन माने जाने लगा। पूरे विश्व में खुली अर्थव्यवस्था को स्वीकारा गया। इसे ही ग्लोबलाइजेशन कहा गया, यह पूंजीवादी आर्थिक तंत्र का ही एक नया रूप था जिसे विश्व के आर्थिक विकास के रूप में स्वीकारा गया। उदारवाद के रूप में इस तंत्र ने पूरे विश्व की आर्थिक व्यवस्था को अपने कब्जे में लेना शुरू किया। बानारवाद भी एक नई अवधारणा पूरे विश्व में पूरी गति से विकसित हुई। पूंजीवादी इस व्यवस्था ने अर्थव्यवस्था के साथ-साथ सभी देशों की सांस्कृतिक, सामाजिक तथा नैतिक मान्यताओं को भी प्रभावित किया। देशों की अपनी-अपनी पहचान मिटती गई तथा पूरी दुनिया एक 'ग्लोबल विन्टेज' के रूप में सामने आई। पूंजीवादी इस नई व्यवस्था से भारत अछूता नहीं रहा। देखते ही देखते हमारे देश से रीति-रिवाज, खान-पान, वेशभूषा, तीज-त्यौहार, उत्सव आदि पर इसका गंभीर रूप से प्रभाव दिखाई देने लगा। कुछ ही दिनों में हमारी सांस्कृतिक पहचान समाप्त होने लगी और पूरी दुनिया एक रूप में दिखाई देने लगी।

साहित्य समाज से प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता। समाज में होनेवाले परिवर्तन का असर साहित्य पर भी दिखाई देने लगा। समकालीन कविता पर भी इस नए आर्थिक बदलाव, उदारवादी खुली अर्थव्यवस्था, बाजारवाद, उपभोगतावाद का सीधा असर हुआ। इस कविता में भारतीय जन-जीवन को अत्यंत सकारात्मक रूप से अभिव्यक्ति मिली। एक ओर भूमण्डलीकरण से हो रहे फायदों को भी सकारात्मक रूप से प्रस्तुत किया गया तो दूसरी ओर इस से आम आदमी के हुए नुकसान का भी पर्दाफाश किया गया। विश्णु खरे, नरेश सकसेना, भागवत रावत, चंद्रकांत देवताले, लीलाधर जगूडी, अशोक वाजपेयी, राजेश जोशी, मंगलेश डबराल, उदय प्रकाश, आदि कवियों ने वर्तमान भी इस समस्या पर अपनी कविताओं के माध्यम से गहरी चोट की।

समकालीन हिंदी कविता में अपने आस-पास के जीवन को सूक्ष्मता से रेखांकित किया गया। आजादी के साठ वर्ष के पश्चात भी जब सामाजिक वर्गीकरण के ढांचे में कोई सुधार इन कवियों ने नहीं देखा तब भला इन कवियों की लेखनी कैसे चुप रह सकती है -

अंधी है वह
जिह्वा मगर
गूंगी नहीं है व्यवस्था
बोलती बहुत है
वाचाल
लच्छेदार, मुगध करनेवाली भाषा
वाक्यशक्ति से ही तो
निर्यंत्रित की जाती है जनशक्ति।”

(एकांत श्रीवास्तव - नागकेसर का देश यह पृ. ५०)

राजनेताओं ने और वर्तमान की बनी व्यवस्था ने भूमण्डलीकरण को और बढ़ावा दिया। इस का गलत अर्थ में प्रचार और प्रसार किया। समकालीन हिंदी कविता में वर्तमान समाज की सही संवेदना को भी अभिव्यक्त किया गया। तत्कालीन परिस्थिति का ब्योरेवार चित्रांकन इस में दिखाई देता है। भागवत रावत लिखते हैं -

“जब से भूमण्डल नहीं रहा भौगोलिक
चढ़ गया है भूमण्डलीकरण का बुखार
जब से गायब होना शुरू हुई उदारता

फैला प्लेग की तरह उदारतावाद
जब से उजड़ गये गाँवों-कस्बों और शहरों के
खुली मैदानों के बाजार
घर-घर में घुस गया नकाबपोश
बाजारवाद”

(भागवत रावत-देश एक राग है- पृ. २३)

कवि वैश्वैकरण को समाज का बुखार मानते हैं जो कि आर्थिक साम्राज्यवाद के ताप का परिणाम है। इसी के कारण हमारे देश के गाँव, कस्बे और शहर उजड़ गए हैं। हर घर में आज बाजारवाद दिखाई देने लगा है, मानव भी मानो एक प्रोडक्ट ही बन कर रह गया है। रामप्रकाश कुशवाह लिखते हैं -

बाजार में आदमी बिकता ही है अपने लिए
या फिर बचाने के लिए अपने को
अपनों की जगह
कभी कभी तो वह सपने खरीदने के लिए
सपने बेच रहा होता है”

(रामप्रकाश कुशवाह - हँस-मई २०१० पृ. ५३)

वर्तमान की इस बाजारवादी व्यवस्था के कारण मनुष्य की सोच भी बाजार बन गई है। वर्तमान का मनुष्य बाजार में मानों बिकता जा रहा है। वह अपने-आप को बेचकर भी अपने को बचाए रखने का प्रयास कर रहा है। उसके लोभ ने उसे बाजार बना दिया है। संवेदनाएं मानों खत्म हो चुकी हैं। मदन कश्यप लिखते हैं -

“खरीद फरोख्त के इस युग में
निष्ठाएं और प्रतिबद्धताएं ही नहीं
आत्माएं और संवेदनाएं भी बिक रही हैं
सस्ते में बिक गई जम्हूरियत
हम अब और क्या-क्या बेचेंगे
क्या-क्या खरीदेंगे”

(मदन कश्यप - नीम रोशनी में निर्बल पाखंडी पृ. ७७)

वर्तमान का मानव इतना संवेदनहीन हो गया है कि न जाने वह क्या-क्या बेच डालेगा। कवि कहते हैं बाजारवादी व्यवस्था ने हमें अपनी निष्ठाएं एवं प्रतिबद्धताओं को तक बेचनेपर मजबूर किया है साथ ही हमारी आत्माएं और संवेदनाएं भी बिक रही हैं। हमारे जनतंत्र को भी मानों हम ने बेच दिया है। और आनेवाले युग में हम न जाने क्या क्या बेचने और खरीदने वाले हैं। कवि ने मनुष्य की उस प्रवृत्ति को उद्घाटित किया है जिस में सही अर्थ में वह बाजारवादी बन गया है। दुनिया मानों गाँव में सिमट गई है निर्मला गर्ग लिखती हैं -

“अब जब कि
दुनिया एक गाँव बनने जा रही है
और एक पिंश बाजार है जिस में
हम सब बिला जाएंगे
कितना जोखिम भरा शब्द हो गया है भरोसा
और उससे भी बड़ा जोखिम है उसे बचाना”

(निर्मला गर्ग - सफर के लिए रसद)

भूमण्डलीकरण के कारण जन-सामान्य की सोच में तेजी से परिवर्तन आ रहा है। मनुष्य की भावनाएं एवं मूल्य भी इस के गिरफ्त में हैं। पूरी दुनिया का गाँव में तबदील होना यह मनुष्य के छोटे बनने की निशानी है। आज के इस युग में कोई किसी

पर भरोसा नहीं कर रहा है हर एक अपने आप को बचाने की फिक्क में है। निर्मला गर्ग जी की यह पंक्तियाँ वर्तमान भारतीय समाज के यथार्थ स्थिति को रेखांकित करती है।

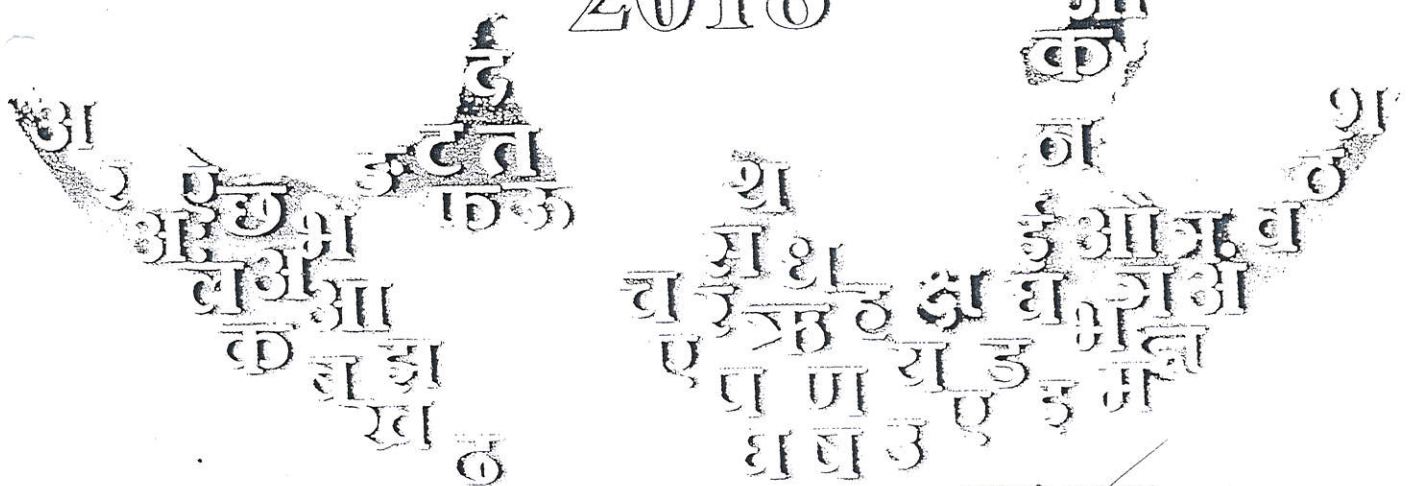
निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि भूमण्डलीकरण के इस युग में सामाजिक अवमूल्यन, संवेदनहीनता निरंतर बढ़ती जा रही है। मनुष्य की संवेदनाएं ही खत्म होती जा रही हैं, मानवीय रिश्तों की ऊष्मा ही थंडी पड़ने लगी है तथा पूंजीवाद और उदारगणतंत्र के बीच वर्तमान का मानव पीस रहा है। एक ओर बाजारवाद की चकाचौंध भरी दुनिया है तो दूसरी ओर दो वक्त की रोटी का तड़पता, अपने-आप को बेचनेपर तुला मनुष्य दिखाई दे रहा है। समकालीन हिंदी कवियों ने समाज के इन दोनों पक्षों का चित्रांकन अत्यंत सटिकता से अभिव्यक्त किया है। बाजारवाद के इस दौर में अपने आप को सभी संकटों से बचाते मनुष्य का, उस की ज़िम्मेदारी का, उस के जीने की ज़रूरत का सही और सूक्ष्म चित्र इस कविता में अंकित हुआ है। सामाजिक विषमताएँ, राजनीतिक हातकंड़े, महानगर की भयानकता, युवकों की बेकारी, रोज बढ़ती सांप्रदायिकता, धर्मांधता आदि का पर्दाफाश इन कवियों ने तिखे व्यंग्य के माध्यम से किया। भूमण्डलीकरण की विद्रुपता को इन कवियों ने अत्यंत ईमानदारी से अभिव्यक्त किया है। कहा जा सकता है समकालीन हिंदी कविता समाज में एक नई उम्मिद, नया विश्वास, मनुष्यता और मानवीय प्रेम को नए सिरे से उजागर करती है।

विश्व हिंदी साचिवालय

विश्व हिंदी पात्रिका

2018

TRUE COPY

LIBRARY

मॉरीशस

MEHTA
Book Sellers

322, Bhausingii Road,
Near Bhavani Mandap,
KOLHAPUR 416012

Shri. Vijaysinh Yadav College
Peth Vadgaon, Tal. Hukansar
Dist. Kolhapur
0231-2542901/2541881
mehtaooksellars@gmail.com

हिंदी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट का प्रदेय

— डॉ. सहदेव वर्षारानी निवृत्तीराव

किसी भी भाषा के विकास में जनसंचार माध्यमों की भूमिका महत्वपूर्ण होती है। इस दृष्टि से हिंदी भाषा के विकास में आधुनिक जनसंचार के माध्यम, जैसे रेडियो, टी.वी., पत्रिकाएँ, दैनिक पत्र, समाचार-पत्र, पत्रिकाएँ, सिनेमा, टेलीफोन, कंप्यूटर और इंटरनेट आदि ने भी महत्वपूर्ण योगदान दिया है। सूचना प्रौद्योगिकी के इस विकसित होते हुए युग में इंटरनेट के कारण इ-युग का प्रारम्भ हो चुका है। ऐसी स्थिति में हिंदी को विकसित कर विश्वभाषा बनाने के लिए इंटरनेट का महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। इंटरनेट के कारण ही विश्व एक गाँव बन चुका है, अब दूरी किसी कार्य में बाधक नहीं रह गई है।

किसी भी भाषा के विकास की अवस्थाओं का अध्ययन करने से पता चलता है कि भाषा का विकास बोली, विभाषा, राजभाषा, राष्ट्रभाषा तथा विश्वभाषा जैसी दिशाओं में होता है। इस दृष्टि से हिंदी अब संपर्क की प्रमुख भाषा बन चुकी है। उसे अब विश्वभाषा का दर्जा प्राप्त करना है। जब वह यू.एन.ओ. की औपचारिक भाषाओं में अपनी उपस्थिति दर्ज करा पायेगी तब हम सही अर्थ में उसे 'विश्वभाषा' कह सकेंगे। हिंदी को विश्वभाषा बनाने में यद्यपि अनेक माध्यम सहायक सिद्ध हो रहे हैं, तथापि इंटरनेट का योगदान सबसे महत्वपूर्ण सिद्ध होगा। प्रस्तुत आलेख में हिंदी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट का प्रदेय कितना रहा और आगे कितना उपयुक्त हो सकता है, इन्हीं बातों की विवेचना की गयी है।

21वीं सदी सायबर युग है, जिसमें सभी माध्यम कंप्यूटर के साथ जुड़ चुके हैं। कंप्यूटर, लैपटॉप, इलेक्ट्रॉनिक डायरी, कोई भी साधन इंटरनेट के बिना अधूरा लगता है और यही इंटरनेट विश्वभर में घर-घर पहुँच चुका है। ऐसे में हिंदी अगर तकनीक की भाषा बन जाए, तो उसे विश्वभाषा बनने में देर नहीं लगेगी। इस दृष्टि से प्रयास हो रहे हैं, लेकिन क्या वे पर्याप्त हैं अथवा

जन्म : 19.08.1981, लखनऊ

शिक्षा :

- ❖ एम.ए. हिंदी
- ❖ सेट
- ❖ नेट
- ❖ पीएच.डी.

व्यवसाय :

(संप्रति) श्री विजयसिंह महाविद्यालय, पेठवड गाँव, कोल्हापुर, महाराष्ट्र (भारत) में सहायक प्रोफेसर के पद पर कार्यरत।

प्रकाशन :

विभिन्न राष्ट्रीय-अंतरराष्ट्रीय स्तर की पत्रिकाओं में 15 शोध आलेख प्रकाशित

नहीं, इसपर विचार करने की पहल प्रस्तुत आलेख का प्रधान उद्देश्य है।

इंटरनेट पर हिंदी का प्रयोग वैसे अपेक्षा से कम है, लेकिन दिन-ब-दिन इसके प्रयोक्ताओं की संख्या बढ़ रही है, यही हर्ष की बात है। वर्तमान समय में हिंदी को वैश्विक संदर्भ प्रदान करने में उसके बोलने वालों की संख्या, हिंदी फिल्मों, पत्र-पत्रिकाएँ, विभिन्न हिंदी चैनल, विज्ञापन एजेंसियाँ, उसका विश्वस्तरीय साहित्य तथा साहित्यकार, सभी का विशेष प्रदेय है। इसके अतिरिक्त हिंदी को विश्वभाषा बनाने में इंटरनेट की भूमिका भी अत्यंत महत्वपूर्ण है। हिंदी अपने आप में परिपूर्ण है। विन्यास की दृष्टि से, ग्राह्यता की दृष्टि से, प्रयोजन की दृष्टि से तथा प्रयोग की दृष्टि से भी हिंदी हर रूप में सक्षम है। इस सुबोध सरल, सशक्त, भाषा को आवश्यकता है, तंत्र-ज्ञान की भाषा के रूप में नई आवश्यकताओं के अनुरूप तकनीकी क्षेत्र में इसके प्रयोग को बढ़ावा देने की। इस संबंध में डॉ. अर्जुन चौहान जी का कथन द्रष्टव्य है —

Aarhat Publication & Aarhat Journal's
**AARHAT MULTIDISCIPLINARY
INTERNATIONAL EDUCATION RESEARCH
JOURNAL**

Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal

ISSN- 2278-5655

Online and Print Journal

EduIndex Impact Factor: 5.18

UGC Approved Journal No 48178, 48818

Vol VII Special Issues No II

Chief Editor

Ubale Amol .B.

Journal On
Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journals
Multidisciplinary Bi-monthly International Print/online Peer Reviewed Journal
ISSN- 2278-5655

Feb – March 2018
Vol VII Special Issues No II

Copyright:

@ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording and/or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Disclaimer:

All views expressed in the journal are those of the individual contributors. The editor and Publisher are not responsible for the statements made or the opinions expressed by the authors.

Date Of Publication: 31 March ,2018

Managing Editor & Publisher:

Pramila.D.Thokle (8355852142)

(Email Id : amierj64@gmail.com)

Publication :

Aarhat Publication
108, Gokuldharm Park, Dr. Ambedkar Chowk,
Near TV Tower, Badlapur(E), 421503
Email ID: aarhatpublication@gmail.com.

AARIHAT

- Prof. Dr. Kalpana
Associate Professor
K. J Somaiya Centre
Education, Mumbai
- Dr. Khushbu Kalelkar
Associate Professor
Maharaja Mahavidyalaya
Kolhapur
- Dr. Sujata Ghosh
Head Department of
KNDT Women's U
Mumbai
- Dr. Nimit Gupta
Associate Professor
Fortune Institute of
Business, Delhi
- Dr. Khushikant Mahapatra
P.G. Dept of English
D.N.M College, Bhubaneswar
- Dr. Bhanupriya Khatun
Assistant Professor
Government College
Business Administration
Maharaja Rajarajendra
Associate Professor
FET Department
MIT Aarengwadi, Mumbai

महाराष्ट्रातील कार्यरत वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या वृद्धाश्रमाविषयी समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. अशोक चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय

पंठ वडगांव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

१) प्रस्तावना:- आधुनिक कालखंडात ज्या विविध सामाजिक समस्या गंभीर रूप धारण करत आहेत त्यांच्या 'वर्धांक्याची समस्या' ही एक गंभीर समस्या होय. जगाच्या लोकसंख्येत वृद्धांच्या लोकसंख्येचा वाटा १९८०-०८.८३ टक्के होता. तो २०२५ पर्यंत जाण्याचा अंदाज वर्तविला जात आहे. भारताच्या संदर्भात २०२० एवूपा वृद्धांची लोकसंख्या ७७ दशलक्ष तर महाराष्ट्रात १४२.३४ लाख असेल असा अंदाज संयुक्त राष्ट्र संघाने वर्तविला आहे.^(१) वृद्धांच्या या वाढत्या संख्येबरोबरच वृद्धांच्या समस्याही वाढत आहेत. त्यांच्या निराकरणाला विविध प्रयत्न होत आहेत. वृद्धाश्रमांची स्थापना हा त्यापैकीच एक प्रयत्न होय. आज महाराष्ट्रात १७९ वृद्धाश्रमां कार्यान्वित आहेत. ^(२) व आज त्यांची आवश्यकताही भासत आहे. मंगला गोडबोले यांच्या मते, 'औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, पाश्चात्यीकरण यामुळे वृद्धाश्रमांची कल्पना हळूहळू येऊ लागली..... यापुढे वृद्धाश्रम हा सामाजिक संस्था अपरिहार्यच असेल. ^(३) विविध कारणांनी वृद्धाश्रमांची अपरिहार्यता स्पष्ट होते तेव्हा तेव्हा वृद्धांच्या सुसह्य जीवनासाठी आवश्यक बाबींची पूर्तता होते का? वृद्धाश्रमांच्या काही समस्या आहेत का? हे जाणून घेणे अभ्यासकाला आवश्यक वाटते म्हणूनच, 'महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास' हा विषय अभ्यासकाने अभ्यासासाठी निवडला.

२) अभ्यास पध्दती:-

२.१ अभ्यासाची उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमाविषयीच्या समस्या जाणून घेणे.

२. महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमाविषयीच्या समस्यांचे वर्गीकरण करणे.

२.२ तथ्य संकलन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंध हा वर्णनात्मक संशोधन आराखड्यानुसार अभ्यासलेला आहे.

यासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक तथ्य सामग्रीत असहभागी निरीक्षण, मुलाखत अनुसूचीचा व मुलाखत तंत्राचा वापर करण्यात आला आहे. तर दुय्यम तथ्य सामग्रीत वृद्धाश्रमांची माहिती पुस्तिका, वृद्ध व वृद्धाश्रमासंबंधी ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्र, शोधनिबंध यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

२.३ अभ्यासाचे क्षेत्र

प्रस्तुत अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील सहा प्रशासकिय विभागांतर्गत येणा-या वृद्धाश्रमांची अभ्यास समग्र म्हणून निवड करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात एकूण १७९ वृद्धाश्रम आहेत.^(४) पैकी किमान पातळीवर दहा टक्के वृद्धाश्रमांची निवड करण्याचे निश्चित केले. त्यादृष्टीने २५ वृद्धाश्रमांची निवड स्तरित नमुना तंत्राने प्रत्येक विभागातून लॉटरी पध्दतीने करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्राच्या वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या वृद्धाश्रम संबंधी समस्या

वृद्धाश्रमाच्या जागेसंबंधीची समस्या

डॉ. अनिल (नि.) मा.ग.आठवले यांच्या मते, 'जेष्ठ निवास' म्हणजे शहराच्या शांततामय विभागाने असणे. पण गोडबोले यांच्या मते, 'वृद्धसंस्था गावापासून संपत अंतरावर पण कोलाहलापासून दूर असावे' असा दृष्टीने पाहता अभ्यासकाने क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०८ (३२ टक्के) वृद्धाश्रम शांततामय भागात आहेत तर १७ (६८ टक्के) लोकवस्तीत, कोलाहलाचा त्रास होणा-या भागात आहेत. याचा परिणाम वृद्धांच्या स्वस्थतेवर होऊ शकतो.

३.२ शुध्दीकरण केलेल्या पाण्याच्या उपलब्धतेची समस्या

डॉ. रत्नावली दातार यांच्या मते, 'स्वच्छ अन्न व पाणी गोटाच्या आरोग्यासाठी खूप महत्वाचे असते' असा दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी १३ (५२ टक्के) वृद्धाश्रमात शुध्दीकरण केलेल्या पाण्याची उपलब्धता आहे तर १२ (४८ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी व्यवस्था नाही.

३.३ स्वतंत्र धान्य व भांडी कोठाराच्या सोयीसंबंधी समस्या

स्वच्छता, आरोग्य यासाठी वृद्धाश्रमात धान्य व भांडी यासाठी स्वतंत्र कोठाराची (खोली) गरज असल्याने क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ११ (४४ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी रचना आहे तर १४ (५६ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी रचना नाही.

३.४ चार चाकी वाहनाच्या उपलब्धतेविषयीची समस्या

वृद्धांना तातडीने दवाखान्यात घेऊन जाणे, धान्य, भाजें किंवा इतर साहित्य आणणे इ. सर्व कामास उपयुक्त चार चाकी वाहन वृद्धाश्रमाचे असणे गरजेचे असते. पण क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी २२ (८८ टक्के) वृद्धाश्रमात असे स्वतःचे वाहन नाही.

३.५ नातेवाईकांच्या मुक्काम व्यवस्थेसंबंधीची समस्या

वृद्धांना भेटायला येणा-या नातेवाईकांच्या मुक्कामाचे व्यवस्था वृद्धाश्रमात असले तर परस्परमान जास्तीत जास्त सहवासात घालवता येईल, समुपदेशन शक्य होईल. या दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०९ (३६ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी व्यवस्था आहे पण १६ (६४ टक्के) वृद्धाश्रमात ती नाही.

३.६ समुपदेशन व्यवस्थेसंबंधी समस्या

डॉ. अलका व्यास यांच्या मते, 'सर्वच वयाच्या व्यक्तींना कधी ना कधी समतोल राखण्यासाठी, आपले अनुकूलन प्रश्न सोडवण्यासाठी समुपदेशनाची गरज असते.' या दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०३ (१२ टक्के) वृद्धाश्रमात अशी व्यवस्था उपलब्ध आहे. तर २२ (८८ टक्के) वृद्धाश्रमात या व्यवस्थेचा अभाव जाणवतो.

३.७ प्रशिक्षित कर्मचा-यासंबंधीची समस्या

वृद्धाश्रमातील वृद्धांची योग्य पध्दतीने काळजी घेणे सेवा करणा-या प्रशिक्षित कर्मचा-यांची उपलब्धता याच दृष्टीने पाहता क्षेत्रभेटी दिलेल्या २५ पैकी ०२ (८ टक्के) वृद्धाश्रमात प्रशिक्षित कर्मचा-या आहेत तर २३ (९२ टक्के) वृद्धाश्रमात नाहीत हे स्पष्ट झाले.

स्वतंत्र शौचालयासंबंधीची समस्या

१. शास्त्री दाता यांच्या मते, 'बाधरुम, शांयालम खातोच किंवा खातोच्या अगदी जवळ असवे' असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे खूप गरजेची आहे. यादृष्टीने पावता २० पैकी १४ (७० टक्के) वृष्टाग्रमात अशी सुविधा वृष्टाग्रमात आहे. तर २१ (३० टक्के) वृष्टाग्रमात खोलीतच किंवा खोलीच्या अगदी जवळ अशी सुविधा उपलब्ध नाही.

૩.૯ વૃદ્ધાશ્રમાતીલ પુરેસા પ્રકાશ, છેલ્લેલ્યા હવેસંબંધીની સમસ્યા

वृथाच्या नागरिक, मानसिक स्वास्थ्यामध्ये वृथाप्रमाण खं त्यामध्ये पुरेसा प्रकाश व खेळती हवा असणे व
मनस्य असतांना क्षेत्रामध्ये दिलेल्या २० फीट १६.६० टक्के वृथाप्रमाण पुरेसा प्रकाश, खेळती हवा आहे. २०
०९ (१६ टक्के) मध्ये पुरेसा प्रकाश व खेळती हवेचा अभाव जाणवतो.

३.१० वृद्धाश्रम चालक, व्यवस्थापक, कर्मचा-यांबाबत वृद्धांचे मत

विकासमार्गाले उभावरण अन्वेषण असणेसाठी वृद्ध आणि वृद्धा मा चालक, व्यवस्थापक, कर्मचारी यांच्यात संवाद
 ६. मा मा असाक परमपराय परमपरायवदलचे मत चांगले अने या दृष्टीने पाहता ६१.३६ टक्के वृद्धांना चालक
 विकासमार्गाले, कर्मचारी-पावदल 'चांगले' मत व्यक्त केले, २.८६ टक्क्यांनी 'बरे' असे मत व्यक्त केले तर ३६.३६
 ३८ टक्क्यांनी नकारात्मक मत नोंदवले.

४) निष्कर्ष

१. ३२ टक्के वृद्धाश्रमांची जागा वृद्धांच्या स्वास्थ्यासाठी योग्य व पूरक आहे. ६८ टक्के वृद्धाश्रमांची जागा योग्य

४८ टक्के वृद्धाश्रम शुद्धीकरण केलेल्या पिण्याच्या पाण्याची सोय उपलब्ध आहे. ४८ टक्के वृद्धाश्रम शुद्धीकरण, पावसाची सोय नाही.

१३. १९७१ वर्षासमस्त स्वच्छता, आरोग्य यासाठी आवश्यक म्हणून स्वतंत्र धान्य व भांडी कोठाराची गरज नाही.

४८ टक्के वृद्धाश्रमात वृद्धाश्रमाचे स्वतःचे चार चाकी वाहन माफ

३. वृद्धाश्रमांतल वृद्धांम भेटण्यासाठी येणा-या नातेवाईकांक ता ३६ टक्के वृद्धाश्रमात मुक्कामाची सवलत मिळते. ४. टक्के वृद्धाश्रमात ती नाही.

१. कंडा १२ टक्के वृद्धाश्रमात समुपदेशन व्यवस्था आहे. ८८ टक्के वृद्धाश्रमात समुपदेशन व्यवस्था नाही.

१२. निम्नलिखित कथनों का उचित उत्तर दीजिए।
 (क) एक व्यक्ति ने कहा कि वह एक बहुत बड़ी कृपा कर रहा है।
 (ख) एक व्यक्ति ने कहा कि वह एक बहुत बड़ी कृपा कर रहा है।
 (ग) एक व्यक्ति ने कहा कि वह एक बहुत बड़ी कृपा कर रहा है।
 (घ) एक व्यक्ति ने कहा कि वह एक बहुत बड़ी कृपा कर रहा है।
 (ङ) एक व्यक्ति ने कहा कि वह एक बहुत बड़ी कृपा कर रहा है।

खोलीतून किंवा खोलीच्या अगदी जवळ बाथरूम, शौचालय असणे गरजेचे असताना ४४ टक्के
खोलीत किंवा खोलीच्या अगदी जवळ बाथरूम शौचालयाची सोय नाही.

१. वृद्धांच्या शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्यासाठी गरजेचा असणारा पुरेसा प्रकाश खेळती हवा उ९. उच्च वृद्धाश्रमाला पुरेसा प्रमाणात नाही.

१०. २८.८६ टक्के वृद्धांचे वृद्धाश्रम चालक, व्यवस्थापक, कर्मचा-यांवद्दल 'बरे' असे मत नोंदवले तर ०९.३८ टक्केंनी पूर्ण नकारात्मक मत नोंदवले.

संदर्भसूची

१. ले. कर्नल (निवृत्त) मा.ग.आठवले, 'वृद्धावस्था विज्ञान दैनंदिन जीवनाशी सांगड' २०१३, पृष्ठ पान नं. ३६.

२. 'वृद्धाश्रम माहिती पुस्तिका २०१४', लोकमान्य सेवा संघ, पारलं, मुंबई आणि महाराष्ट्र शासनाने दैनिक सकाळ २० जानेवारी व दैनिक लोकमत २१ जानेवारी २०१७ चे प्रसिध्दी पत्रक.

३. मंगला गोडबोले, 'वार्धक्य', 'उत्कर्ष प्रकाशन', पूणे २००४. पान नं. ६९

४. ले. कर्नल (निवृत्त) मा.ग.आठवले, 'वृध्वावस्था विज्ञान दैनंदिन जीवनाशी सांगड', प्रकाशक सौ. सुमती आठवले, संवाद प्रिंटर्स पुणे २०१३, पान नं. २४१

५. मंगला गोडबोले, 'वार्धक्य', 'उत्कर्ष प्रकाशन', पूणे २००४. पान नं. ११६

६. डॉ. रत्नावली दातार, 'सुखद वृद्धत्व', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०१४. पान नं. २०

३. डॉ. अलका व्यास, 'महिलासाठी सदर', 'मनोहारी मनोयुवा नियतकालिक', 'फॅस्कॉम', पुणे. जानेवारी, फेब्रुवारी २०१५ पान नं. ५४

६. डॉ. रत्नावली दातार, 'सुखद वृद्धत्व', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे २०१४. पान नं. ९९

Aarhat Publication & Aarhat Journal's
**ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)**
Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

**Vol VII Issue No II
(Mar – April 2018)**

**Chief –Editor
Mr. Amol Ubale**

36	Mr. Manoj N. Patil And Dr. Tarsing Naik	Development of Programme for New Syllabus	213 to 216
✓ 37	प्रा. अशोक चव्हाण	महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम व वृद्धाश्रमातील वृद्धांची स्थिती , रचना व स्वरूपाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	217 to 222
38	Dr. Mudit Rathore And Ashok Jakhar	Value Education And Teacher	223 to 229
39	Balasaheb G. Gaikwad	Cultural Prejudice In The Wine Of Astonishment By Earl Lovelace	230 to 233
40	Sonakshi Vichare	Transformation Of Ganesha: From Folk Dravidian Deity To A Popular Brahminical Deity	234 to 240
41	Prakash D. Sawant	Green Human Resource Management: A Need of 21st Century.	241 to 246
42	Mr. Kishor B. Shinde & Dr. Parag A. Khadke	Meteorological Drought Assessment in Marathwada Region in Maharashtra (India)	247 to 255
43	Ms Rupal Thakkar & Dr Kalpana Kharade	Extending Experiential Learning Approach for Changing the Perceptions of Prospective teachers about Environmental Education	256 to 266

वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या स्थितीचे आकलन महत्वाचे ठरते. म्हणूनच अभ्यासकांनी महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम व वृद्धाश्रमातील वृद्धांची स्थिती, रचना व स्वरूपाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास हा अभ्यास विषय निवडला.

2) अभ्यास पद्धती

2.1 अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये

- 1) महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमांचे स्वरूप व रचना जाणून घेणे.
- 2) वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या स्थितीचे आकलन करून घेणे.

2.2 तथ्य संकलन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंध हा वर्णनात्मक संशोधन आराखड्यानुसार अभ्यासलेला आहे. यासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्राथमिक तथ्य सामग्रीत असाहभागी निरीक्षण, मुलाखत अनुसूचीचा वापर करण्यात आला आहे. तर दुय्यम तथ्य सामग्रीत वृद्धाश्रमांच्या माहिती पुस्तिका, वृद्ध व वृद्धाश्रमासंबंधी ग्रंथ, नियतकालिके, वृत्तपत्र यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

2.3 नमुना निवड तंत्र

महाराष्ट्रात सन 2014 च्या प्राप्त माहितीनुसार 179 वृद्धाश्रम कार्यरत आहेत. पैकी किमान पातळीवर दहा टक्के वृद्धाश्रमांची निवड करणे निश्चित केले. त्यादृष्टीने 25 वृद्धाश्रमांची निवड करण्यात आली. 25 वृद्धाश्रमातील 440 वृद्ध उत्तरदात्यांची नमुना निवड करण्यात आली. वृद्धाश्रमांची व वृद्धांची निवड करताना करताना सहेतूक नमुना निवड तंत्राच्या व लॉटरी पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

3) महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमांचे स्वरूप व रचना

1) महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमांची संख्या व प्रशासकीय विभागानुसार वर्गीकरण

सन 2014 मध्ये महाराष्ट्रात प्राप्त माहितीनुसार एकूण 179 वृद्धाश्रम कार्यरत आहेत. या वृद्धाश्रमांचे प्रशासकीय विभागानुसार वर्गीकरण करता सर्वात जास्त वृद्धाश्रम 'कोकण' या प्रशासकीय विभागात असून त्यांची संख्या 75 आहे. द्वितीय स्थानी 44 वृद्धाश्रमांसह पूणे विभाग, 19 वृद्धाश्रमांसह अमरावती विभाग, 17 वृद्धाश्रमांसह औरंगाबाद विभाग तर नाशिक व नागपूर विभागात प्रत्येकी 12 वृद्धाश्रम कार्यरत आहेत.

X) 92 टक्के वृद्धाश्रमात प्रशिक्षित कर्मचारी नाहित व अशा प्रशिक्षण वर्गाचा महाराष्ट्रात अभावही आहे.

XI) 80 टक्के वृद्धाश्रमात प्रत्येक खोलीत स्वतंत्र शौचालय सुविधा आहे. 20 टक्के मध्ये ती नाही.

XII) 64 टक्के वृद्धाश्रमात पूरेसा प्रकाश व खेळती हवा आहे पण 36 टक्के वृद्धाश्रमात ती नाही.

XIII) 84 टक्के वृद्धाश्रमात स्त्री-पुरुषांना राहणेसाठी स्वतंत्र व्यवस्था आहे. 16 टक्के वृद्धाश्रमात ती नाही.

XIV) 88.64 टक्के वृद्धांना त्यांच्या वृद्धाश्रमातील दिनचर्या आवडते तर 11.36 टक्केना ती आवडत नाही.

4) वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या स्थितीचे आकलन

I) अभ्यासकाने क्षेत्रभेटी दिलेल्या 25 वृद्धाश्रमातील 440 उत्तरदात्यांमध्ये स्त्रियांची संख्या 230 म्हणजे 52.27 टक्के तर पुरुषांची संख्या 210 म्हणजे 47.73 टक्के आहे.

II) वृद्धाश्रमात दाखल होणारे वृद्ध कोणत्या प्रकारच्या कुटुंबात येतात हे पाहता 74.55 टक्के वृद्ध विभक्त कुटुंबातून तर 25.45 टक्के वृद्ध संयुक्त कुटुंबातून आलेले स्पष्ट होते.

III) वृद्धाश्रमात दाखल वृद्धांचे शहरी-ग्रामीण असे वर्गीकरण करता ग्रामीण वृद्धांची टक्केवारी 34.32 टक्के तर शहरी वृद्धांची टक्केवारी 65.68 टक्के असल्याचे स्पष्ट झाले.

IV) वृद्धाश्रमात दाखल वृद्धांचे धर्मानुसार वर्गीकरण करता 95.5 टक्के हिंदू धर्मीय, 02.50 टक्के बौद्ध धर्मीय वृद्ध आढळले. क्षेत्र भेटी दिलेल्या वृद्धाश्रमात मुस्लीम, ख्रिश्चन, जैन धर्मीय वृद्ध आढळले नाहीत.

V) वृद्धाश्रमात दाखल वृद्धांचे सामाजिक प्रवर्गानुसार वर्गीकरण करता 79.77 टक्के जनरल, 5 टक्के एस.सी., 12.95 टक्के ओ.बी.सी. प्रवर्गातील आहेत. एस.टी. प्रवर्गातील एकही वृद्ध वृद्धाश्रमात दाखल नव्हता.

VI) वृद्धाश्रमात दाखल वृद्धांचे शैक्षणिक दर्जानुसार वर्गीकरण करता प्राथमिक शिक्षण झालेले 26.59 टक्के, माध्यमिक 22.74 टक्के, उच्च माध्यमिक 17.05 टक्के, पदवीधर 8.86 टक्के, उच्च पदवीधर 3.19 टक्के, निरक्षर 22.27 टक्के आहेत.

संदर्भ

- 1) डॉ. रोहिणी पटवर्धन, 'आपल्यासाठी आपणच', रोहन प्रकाशन, 2014, पूणे पान नं. 26
- 2) www.censusindia.gov.in/zoll Census/C-series/C-13html, DDW-0000c-13, DDW-2700C-13.
- 3) डॉ. रोहिणी पटवर्धन, 'आपल्यासाठी आपणच', रोहन प्रकाशन, 2014, पूणे पान नं. 73, 76.
- 4) 'वृद्धाश्रम माहिती पुस्तिका 2014', लोकमान्य सेवा संघ, पारले, मुंबई आणि महाराष्ट्र शासन, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाचे दैनिक सकाळ 20 जाने. 2017, दै. लोकमतचे 21 जाने. 2017 चे प्रसिध्दी पत्रक.
- 5) कित्ता
- 6) कित्ता
- 7) कित्ता

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

10th March, 2018

Vol VII Issues No XI

Chief Editor

Ubale Amol Baban

Guest Editor

Prin. Dr. Purandhar Dhanpal Nare

INDEX

Sr.No.	Title	Author Name	Page No
1	A Study Of Aagashiv Caves In Karad Tehsil Of Satara District (M.S.)	Bhandare D. J. And Potdar M. B.	1
2	Climate Change And Its Impacts On Indian Economy	Dr. Purandhar Dhanapal Nare	5
3	Professional Ethics In Library And Information Science	Bhagwat Vasant Bajarang	12
4	Physical Exercise And Wellness For Promotion Of Healthy Life	Dr. Bhima Haribhau Mane	17
5	Challenges Before Indian Agriculture In India	Dr Shakuntala Patil	19
6	Geographical Analysis Of Pilgrimage Tourism In Shegaon	Dr. K.A. Mali And Ashok Shamrao Patil	23
7	GST - A Struggle To Settle In India	Dr. M.R. Thite	29
8	Lokpal In Ancient Indian Political Thought	Dr. Patil Shivaji Subrao	35
9	Recent Issues In Environmental Sociology	Dr. V. B. Pandharpatte	39
10	Financial Inclusion: Future And Problems	Dr. Vijay Annaso Mane	43
11	Significance Of Non-Farm Sector In Rural India	Dr. Smt. Anagha V. Pathak And Mr. B. M. Jadhav	48
12	Partnering With Higher Educational Institutes To Advance Sustainability	Dr. Vijay Uttarwa And Mrs. Radhika Khairna	52
13	Role Of Librarian In Modern Age	Hatkar Jayashri Dhondiram	57
14	Library Development Through Ugc Inlibnet Program	Mrs. Urmila Rajendra Kadam	60
15	Effects Of Yoga Training On Steadiness Of Players	Dr. Sunita Kale	66
16	Role Of Nabard In Self Help Groups For Women Development In Present Scenario	Kamble Bajirao Namdeo	73
17	Network Marketing	Kharat Vandana Vasant	74
18	Present Scenario In Physical Education & Sports	Leena Bhimarao Patil	78
19	डिजिटल ग्रंथालय : संकल्पना व आवश्यकता	माधव गोरख घोडके	82
20	Sports Psychology To Improve Performance In Archery	Mahadeo S. Suryawanshi	84
21	Analysis Of Personal Financial Management Of Security Employees Of Shivaji University, Kolhapur	Mr. Arjunwade Santosh Maruti	89
22	Contribution And Development Of Maharashtra's Education: An Analytical Study On Chhatrapati Shahu	Dr. Santosh Barale	95

A STUDY OF AAGASHIV CAVES IN KARAD TEHSIL OF SATARA DISTRICT (M.S.)

Bhandare D. J.

Assistant professor, Shri Vijaysinha Yadav Arts and Science College, Peth Vadgaon, Dist. Sangli,

And

Potdar M. B.

Assistant professor, Department of Geography, Shivaji University, Kolhapur.

Introduction:

Tourism is evolving as a complex phenomenon which leading to the effect on society by social, cultural and environmental manner. Around 8.1 percent of world's population is engaged into the tourism activity. Therefore tourism is one of the crucial parts of economic and planning process. Presently, People have become aware about diverse conditions of social, Cultural and environmental impacts of mass tourism. Now the urgent need is to conserve the environment by various ways. Taking into consideration of this situation, the concept of Ecotourism should apply in tourism sector on vast scale wherever it is suitable.

The concept of Ecotourism was emerged in 1990s. There seems to be universal acceptance of the fact that ecotourism was viable long before the 1980s in practice, it not in name. For example, Blangy and Blangy (1993) illustrate that the travel department of the American Museum of Natural History has conducted natural history tour since 1953 (Chawala, R, 2010, p. 9). About 7 to 20 per cent of International travel demand for Ecotourism. This activity is increasing day by day.

Recently India has been launched the Ecotourism concept in the wild areas of National Parks, Wildlife Sanctuary and cultural areas. The Western Ghats of Maharashtra have variety of places to get the ecotourism character. The caves are one of the characteristics of cultural aspects of ecotourism. The detailed information is as follows.

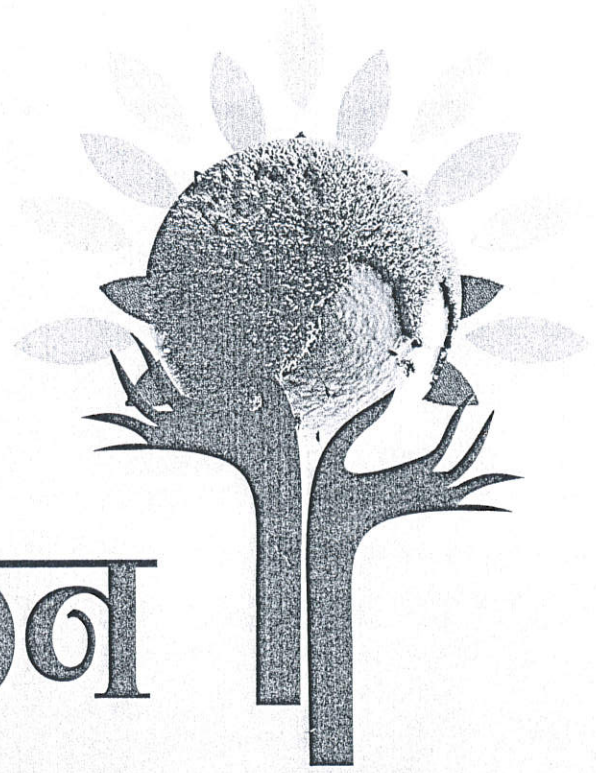
Caves in India:

Caves are very important spots for Ecotourism in India. India was known for the religion of Buddhism after Gotam Buddha. Some centuries later from Buddha, this religion was spread in India and Asia. But the Vedic system was refused this religion and tried to destroy it from India.

The caves carved in to the hills all-round the Maharashtra are still in good condition. But majority of caves are converted into the Hindu temples. These caves are not maintained well by Archaeological department and local government. Except under preservation of Archaeological department, the caves in Maharashtra are ignored a lot. The period of formation of caves may be same as of Hindus architectures. This period ranges from 1st century A.D. to 5th century A.D. In the caves, Stupa (Vihara), Meditation centre, Hall for study is found at many places. In Maharashtra State, Ajanta and Ellora caves are very famous international tourist places. Karjat, Junnar, Rajmachi, Rajpuri, Yerphale, Agashiv, Malavli etc. are known to the tourist. These are purely Buddhist caves. Due to the cultural differences the people use to change the structure of historical caves by establishing the Hindu idols. Archaeological department is also ignoring the cave sites in Maharashtra state.

Except the proximity of Asian Highway No. 47, Karad Caves are not been developed. The detailed information of Agashiv Cave is as follows.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व
निसर्ग व सामाजिक पर्यावरण प्रदूषण निवारण मंडळ,
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

पर्यावरण संमेलन 2017

उद्घाटन : शुक्रवार दिनांक २७ ऑक्टोबर २०१७ रोजी
सकाळी ११.०० वा.

समारोप : शनिवार दिनांक २८ ऑक्टोबर २०१७ रोजी
दुपारी ३.०० वा.

वनश्री

पर्यावरण संवर्धन : जाणीव आणि कर्तव्य

अणुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे नाव	पृ. क्र.
	प्रेरणादायी संदेश	
	अध्यक्षीय मनोगत	
	संपादकीय मनोगत	
	कार्य अहवाल	
प्रेरणात्मक व उपयोजितात्मक विभाग		
1	जैवविविधतेचे संरक्षण व संवर्धन : गावठी वाणांच्या झाडांचा अभ्यास ---- श्री. धोंडिबा कुंभार	१ ते ५
2	हवा प्रदुषण: परिणाम आणि उपाययोजना---- गोकुळ मस्तुद	६ ते १४
3	पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात युवकांची जबाबदारी--- प्रा. डॉ.रविंद्र सुदाम भगत	१५ ते १९
4	अस्वस्थ वने-नद्या-वन्यजीव-माणूस-पर्यावरण आणि हास--- धीरज वाटेकर	२० ते २५
5	वरण संवर्धन---- श्री. बळीराम शिवदास सरपणे	२६ ते २८
6	जलयुक्त शिवार आणि ग्रामविकास--- प्रा. मोगल अनंत उद्धवराव	२९ ते ३१
7	जलसंपदा व्यवस्थापन: युवकांची जबाबदारी---- डॉ.एम.ए.पाटील	३२ ते ३७
8	ध्वनिप्रदुषण दुष्परिणाम आणि उपाय---- सौ. शारदा अनंत होशिंग	३८ ते ४०
9	पर्यावरण संवर्धन, संरक्षण समस्या, उपाय आणि माझे प्रयत्न--- श्री.कैलास भिमा गुंजाळ	४१ ते ४५
10	पर्यावरणाचे संतुलन, मानवाच्या अस्तित्वाचे रक्षण--- श्री. राजीव वि. अंबेकर	४६ ते ५०
11	पाणी: निसर्गाचे वरदान--- श्री. रेवणनाथ पवार	५१ ते ५२
12	पाणी टंचाई कारणे व उपाय---- श्री.प्रमोद एन.पठारे	५३ ते ५७
13	पाणी निसर्गाचे वरदान--- संतोष दिवे	५८ ते ६१

7. जलसंपदा व्यवस्थापन: युवकांची जबाबदारी

डॉ.एम.ए.पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग
श्री. विजयसिंह यादव कला, विज्ञान महाविद्यालय,
पेठ वडगाव, जि. कोल्हापूर.

Email- patilimageography@gmail.com

प्रस्तावना

भारत सरकारने 1973 साल शुद्ध पाणी वर्ष म्हणून साजरे केले. जागतिक संयुक्त राष्ट्र संघाने 2003 साल आंतरराष्ट्रीय शुद्ध पाणी वर्ष (International fresh water year) म्हणून जाहीर केले. यंदा आम्ही जलसाक्षरतेचा (water literacy) विचार करित आहोत. सारे विश्व मुळी पृथ्वी, आग, तेज, वायू, व आकाश (Earth, Water, Light, Air, Cosmos) या पंचमहाभूतांनी व्यापलेले आहे. यात आग, जल, पाणी, हे दोन नंबरचे महाभूत आहे. पाणी जीवन आहे. पाणी हेच मुळी जगणे आहे. पाणी जीवनाचा एक अविभाज्य घटक आहे.

धरतीवर पाणी कमी नाही. पृथ्वीवर एकूण पाणी १३५३ दशलक्ष घन किलोमीटर आहे. तथापि समुद्राचे खारे पाणी त्यापैकी ९७.२२% आहे. शिवाय बर्फ व हिमनद्यात गोठून अडकलेले पाणी २.१५% आहे. म्हणजेच ९९.३७% पाणी आम्हास उपयोगाचे नाही. पृथ्वीवर फक्त ०.६३% म्हणजेच ८.६ दशलक्ष घन किलोमीटर पाणी उपयोगाचे आहे. (Useable water) म्हणूनच पाणी हि दुर्मिळ संपदा आहे.

पाणी जसे मानवाच्या जीवनाच्या सर्व अंगासाठी उपयुक्त आहे, तसेच ते देशाच्या विकासाचे, उत्कर्षाचे, भरभराटीचे साधन आहे. (Water is the vehicle for the progress & prosperity of the nation.) भारतात पोखरणला (राजस्थानच्या वाळवंटात) अणुस्फोट झाला. ११ मे १९९९ ला आणि त्यानंतर बरोबर १ वर्षांनी ११ मे २००० ला भारतात जनविस्फोट (population explosion) झाला. म्हणजे त्या दिवशी दुपारी १२.५६ मिनिटांनी भारताची लोकसंख्या झाली १०० कोटी (१ अब्ज) आहे. आज ती १३० कोटी असून, या १३० कोटी जनतेला शुद्ध पाणी मिळते का? पुरेसे पाणी मिळते का? उत्तर नाही! शेतीला

Shodhankan Special ISSUE No-12

भारतात पाणी अपुरे आहे. तरीही आम्ही पाण्याचा वापर भरमसाट करतो. आणि भूजल पातळी सतत खाली खाली चालली आहे. अवर्षणग्रस्त क्षेत्राला १०० मीटर पेक्षा खाली खणून देखील पाणी लागत नाही. नलिका, विहीर, Tube well पहिले ५ ते ६ महिने व्यवस्थित चालते. ५०/६० हजार रुपये खर्च येतो. नंतर ती कोरडी पडते. नुसती मोटरचे Dry run होते आणि शेतकरी कर्जबाजारी होतो. व कंटाळून शेवटी आत्महत्या करतो. सध्या आपल्याकडे शेतक-याच्या कर्जबाजारीपणामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढलेले आहे. महाराष्ट्रातील ८० ते ९०% कुपनलिका/नलिका, विहिरी आटलेल्या आहेत. गुजरातेत दरवर्षी २ मिमीने जलपातळी खाली जात आहे. सांडपाणी, कीटकनाशकांचा वापर, खते, जलपर्णी, पाणवनस्पतीची भयानक वाढ यामुळे काश्मीरमधील वूलर, दाल उत्तर प्रदेशातील नैनिताल/भीमताल, राजस्थानमधील पुष्कर, जयसमंध हैदराबादचा हुसैन सागर, कोल्हापूरचा रंकाळा यासारखी सरोवरे, तलाव सडकी डबकी बनत आहेत. पंचगंगा, कृष्णेत तर जलपर्णीच्या विळख्यात माणसेच काय, पण जनावरे, म्हैशीही अडकून मेल्या आहेत. आम्हाला केंव्हा जाग येणार आहे?

म्हणून आम्हाला जलसंवर्धन करायचे आहे. कसे? मोठी धरणे पर्यावरणास धोका निर्माण करतात. नर्मदा सरोवर सारखी मोठी धरणे आम्हाला नकोत. त्याऐवजी छोटी छोटी धरणे बांधावीत. जलप्रदूषण होणार नाही याची काळजी घ्यावी. इस्त्रायल, चीन, जपान या देशांनी अंगिकारलेल्या जलसंवर्धन पद्धतीचा वापर करावा. पाण्याचा अतिरेक टाळावा. शेतीकरिता पाटाने पाणी दिल्याने खूप पाणी जमिनीत झिरपून फुकट वाया जाते, त्यासाठी ठिबक सिंचन पद्धत, फवारा पद्धत, मडके पद्धत वापरावी.

पाणी वाचवा, पाणी अडवा, पाणी जिरवा! यासाठी आम्हाला राष्ट्रीय जलधोरण (National Water Policy) राबवावीच लागेल. प्रत्यक्ष आकाशातून पडलेले पाणी न वापरता समुद्राकडे जाताच कामा नये. ते योग्य ठिकाणी अडवून, जमिनीत जिरवून, मगच वापरावे लागेल. त्यानंतरच ते समुद्राकडे जाणेस हरकत नाही. राष्ट्रीय जलधोरणाला कायदेशीर बळकटी द्यावीच लागेल. जमिनीखालच्या पाण्याच्या व्यक्तिगत मालकी हक्काबद्दल पुनर्विचार करावा लागेल. ग्रामीण भागात पिण्याचे पाणी उपलब्ध आहे. पण त्यापैकी

बरेचसे पाणी वैयक्तिकरित्या जलसिंचनासाठी वापरले तरी चालते. शेतीला पाणी देण्यासाठी खाजगी मालकीच्या शेतातले पाणी शेतकरी कुपनलीकेद्वारे किंवा विहिरीद्वारे बाहेर काढतो. यावर कायदेशीर नियंत्रण आज तरी नाही, त्याची अत्यंत गरज आहे. शेतकरी जर या पाण्याचा वापर अतिरिक्त वापर करित असेल तर तो कायद्याद्वारे थांबवावा लागेल. निदान land acquisition act द्वारे ज्या खाजगी जमिनीच्या खाली भरपूर भूमिगत पाणी आहे, त्या जमिनी ताब्यात घेवून त्यातील पाणी पिण्यासाठी सर्वाना उपलब्ध करून द्यावे लागेल. उन्हाळ्यात वा जेव्हा दुष्काळ पडेल तेव्हा भूमिगत पाण्याचे तात्पुरते का होईना acquisition करावे लागेल. खाजगी शेतकऱ्यांची शेतजमिनीची मालकी अबाधित राखून त्या जमिनीखालील पाणी ताब्यात घेण्याचे हक्क लीजवर (Lease) का होईना सरकारला घ्यावेच लागतील.

पाण्याचे वेस्टेज व पाणी व्यवस्थापन, संरक्षण व संवर्धन या सर्व अंगाबाबतीत आम्हाला जलसाक्षरता (water literacy) करावयाची आहे. कशी करता येईल? यामध्ये दोन घटक महत्वाचे आहेत. एक महिला व दोन युवक. यांची भूमिका यासाठी महत्वाची आहे.

पिण्याचे पाणी व स्त्रिया यांचे अतुट नाते आहे. पाणी प्रश्नांवर स्त्रियाच जास्त संतप्त होतात. कोल्हापुरात नळाला ४ दिवस पाणी आले नाही कि, स्त्रिया रस्त्यावर येतात. सगळ्या घागरी रस्त्यावर आडव्या करतात व रस्ता रोको, KMT रोको घडवितात. पुरुषप्रधान संस्कृतीत पाणी भरण्याचे काम आम्ही स्त्रियांवर सोपवलेले आहे. त्यांनाही ते बरेच आहे. पाणी भरताना मारलेल्या गप्पांमुळे त्यांचे तेवढे मन मोकळे होते. डोळ्यातील पाणी गळते आणि रडून डोळ्यातील पाणी रिते होते. पाणवठा हे सासुरवासीय सुनेचे अश्रू गळण्याचे हक्काचे ठिकाण. तर एक अभ्यास झाला आहे. भारतातील खेड्यातील स्त्रिया दररोज सरासरी ३ ते ४ तास पिण्याचे पाणी भरण्यासाठी खर्च करतात. ६ माणसांच्या कुटुंबाला दररोज दरडोई ३२ लिटर पाणी लागते. या हिशेबाने एका कुटुंबाला दररोज १९२ लिटर फक्त पिण्याचे पाणी लागते. यासाठी खेड्यातील स्त्रिया पाणवठा ते घर अशा दररोज ९ ट्रीप मारतात आणि म्हणूनच पाणी व्यवस्थापनात स्त्रियांचा सहभाग अति आवश्यक असा आहे. स्त्रियांनी, आईने समजावून सांगितले कि मुलांना लगेच पटते आणि

म्हणूनच सर्वात अधिक जलसाक्षरता स्त्रियांमध्ये येणे अति गरजेचे आहे. आज आम्ही स्त्री बचत गटांची स्थापना सगळीकडे केली आहे. तसेच स्त्रियांचे 'पाणी बचत गट' स्थापन होणे आवश्यक आहे. स्त्रियांनी फक्त नळावर व पाणवठ्यावर भांडणे न करता शुद्ध पाण्याचे नियोजन व त्याचे शिक्षण सर्व समाजात समजावून सांगणे हि आजची गरज बनली आहे.

इ.स.१९९० साली जगातील २८ देशातील ३३५ दशलक्ष लोकांना पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणवले. इ.स.२०२५ साली म्हणजे आणखी फक्त २१ वर्षांनी ४२ देशातील २९०० दशलक्ष लोकांना पाणी अजिबात मिळणार नाही. अल्जेरिया, अझरबैजान, इजिप्त, पेरू, द.आफ्रिका, द्युनिशिया, तुर्कमेनिस्तान, उझबेकिस्तान या देशांना येत्या २० वर्षात प्रचंड पाणी टंचाईला तोंड द्यावे लागेल. जागतिक धन्य उत्पादनात १०% ने घट होईल.

अशा आस्मानी जीवघेण्या संकटातून आपले संरक्षण करायचे असेल तर शुद्ध पाण्याच्या तुटवड्याबाबत जनजागृती करावी लागेल. शुद्ध पाण्याचा नियोजनबद्ध वापर व संरक्षण करावे लागेल. पाणी जपावे लागेल. शुद्ध पाण्याच्या साठ्याचा संचय, रक्षण करून त्याची वृद्धी करावी लागेल, आणि हे करताना सर्वांनी सहकार्य करावे लागेल. (common partnership)

हे सारे सांगण्याची गरज व धमक आजच्या युवा पिढीत व फक्त युवा पिढीतच आहे. युवक समाजाला, जेष्ठाना शिकवू शकतात. सारे युवक यांचे ambassador बनावेत. आघाडीचे शिलेदार बनावेत. NSS मधून पथनाट्ये, वादविवाद स्पर्धा, तज्ञ लोकांची व्याख्याने, पोस्टर्स या द्वारे महाविद्यालये, शाळा मधून सुरुवात करून समाजापर्यंत पोहचावे. Aids जनजागृती बाबतीत तरुणांनी जो उत्साह दाखविला आहे तोच उत्साह, तीच तडफ युवकांनी water literacy बदल दाखवावी. या भारतातील प्रत्येक शहरातील व खेड्यातील घर हे जलसाक्षर बनले पाहिजे. या बाबतीत आपल्या जलतज्ञांकडून जलसाक्षरता कशी करावी हे शास्त्र शुद्ध शिक्षण घ्यावे. Chemistry विभागाची मदत घेवून शुद्ध पाणी, अशुद्ध पाणी कसे ओळखावे यांचे नमुने बनवावेत. ते घेवून गावात फिरावे. प्रत्येक घरटी फिरावे. लोकांना जागृत करावे, स्त्रियांना विशेषकरून पाण्याचे महत्व पटवून

द्यावे. त्यांचे मन वळवावे, त्यांची मानसिकता घडवावी. पूर्वी एक म्हण होती गाव करील ते राव काय करील? आपण ती दुरुस्त करूया या! युवकांच्या खांद्यावर जलसाक्षरतेची पताका! ती पताका घेवून स्वच्छ पाणी, शुद्ध पाणी दिंडीत सामील व्हावे! व जनतेचे, गावाचे, राज्याचे, देशाचे भले करावे.

We are all born with a divine fire in as / our efforts should be to fire wings to this fire & fill the world with the glow of its goodness. प्रत्येकात एक दैवी आग लपली आहे. त्या अग्नीस पंख लावा! प्रयत्नाचे पंख लावा! आणि सारे जग सुखाने भरून टाका. हा कलमांचा संदेश युवकांसाठी आहे. तो आचरणात आणा.

रंग चितारताना त्या रंगात पाणी मिसळावे लागते. ते पाणी जीवनाच्या रंगात मिसळले पाहिजे. पाणी रंगहीन, चवहीन, गंधहीन असते. ते तसेच राहिले पाहिजे. माणसाचे आयुष्य जर रंगीत व्हायचे असेल तर पाणी मात्र रंगहीन, वासहीन राखावे लागेल. तसेच ते शुद्ध, स्वच्छ, निर्मळ राखावे. दुस-यास राखावयास सांगावे व सुखनैन जीवन जगावे.

संदर्भ:-

- १) पर्यावरण व समाज, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक,
- २) महाराष्ट्रातील दुष्काळ आणि जलसंपत्तीचे नियोजन, परिसंवाद - आण्णासाहेब शिंदे यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई.
- ३) Irrigation Engineering and hydrolic structure, S.K. Garg, Khanna Publishers, Delhi.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व
निसर्ग व सामाजिक पर्यावरण प्रदूषण निवारण मंडळ,
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

पर्यावरण संमेलन 2017

उद्घाटन : शुक्रवार दिनांक २७ ऑक्टोबर २०१७ रोजी
सकाळी ११.०० वा.

समारोप : शनिवार दिनांक २८ ऑक्टोबर २०१७ रोजी
दुपारी ३.०० वा.

वनश्री

पर्यावरण संवर्धन : जाणीव आणि कर्तव्य

अ. क्र.	लेखाचे नाव	पृ. क्र.
संशोधनात्मक विभाग		
14	Legal Investigation of Human Dilemma Between Air Pollution And Its Remedies.----- Prof. Vidya V. Patil	६२ ते ६६
15	Environment, Its Protection And Our Ecosystem--- Dr. A.V.Kachare	६७ ते ७२
16	Analysis of Noise Pollution During Celebration of Festival's at Nasik City--- Prof. Smt. Bhangale B.P	७३ ते ७८
17	Water Pollution: Sources, Effects and its remedies---- Mr.Mangesh Gulab Kadlag	७९ ते ८१
18	Rainwater Harvesting- A Case study of S.N.J.B.'Late Sau. K. B. J. College of Engineering Chandwad--- Dr.S.N.Kalia	८२ ते ९०
19	Sustainable Environmental and Developmental Management: Problems and Solutions--- Mr. AniketBhagwanraoPatil and Mr. DnyaneshwarRajendraPawar	९१ ते ९७
20	आपत्ती व्यवस्थापन: काळाची गरज--- डॉ. एम.ए.पाटील, प्रा. डी.जे. भंडारे, डॉ. एस.व्ही.माने,	९८ ते १०३
21	पाण्याचा पुर्नवापर व वर्षाजल संचयनाची आवश्यकता---- श्री. अमोल सं. चंदनशिवे, श्री. मंगेश मो. वेदपाठक	१०४ ते १०७
22	Conservation of Biodiversity by Enhancing Student Engagement--- Prachi P. Kshirsagar, Abaso H. Shinde and Sansay S. Kharat	१०८ ते ११२
23	महाराष्ट्रातील वृक्षलागवडीचा व वनक्षेत्राचाभौगोलिक अभ्यास--- प्रा.शिंदे हनुमंत दत्तात्रय	११३ ते ११६
24	पर्यावरणाचे संवर्धन आणि बदलते सामाजिक संदर्भ - डॉ. पी.टी. शेळके	११७ ते १२१
25	शहरी घरगुती विघटनशील कच-याचे पर्यावरणस्नेही व्यवस्थापन - सौ. पाटील सुलेखा बाळासाहेब	१२२ ते १२५

20. आपत्ती व्यवस्थापन: काळाची गरज

डॉ. एम.ए.पाटील, प्रा. डी.जे. भंडारे.
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र
विभाग

डॉ. एस.व्ही.माने,
इतिहास विभाग प्रमुख
श्री. विजयसिंह यादव कला, व विज्ञान
महाविद्यालय, पेठ वडगाव.
जि. कोल्हापूर

प्रास्ताविक

नैसर्गिक विपदा / आपत्ती - भूकंप, पूर, त्सुनामी, ज्वालामुखी उद्रेक, वादळे, भूभ्रंश / भूमिपात Land slides या व अनेक इतर नैसर्गिक विपदा आहेत. या आपत्ती दिवसेंदिवस संख्येने वाढत आहेत. त्यांची तीव्रताही वाढत आहे. (Number of events & magnitude of impact) गेल्या दशकात या आपत्ती वाढल्या आहेत. त्या आपत्ती पूर्वी नव्हत्या असे नाही पण आज प्रसिद्धी माध्यमे (Mass Media) जगाच्या कोणत्याही कोप-यात धरणीकंप, ज्वालामुखी, हरिकेन वादळे, पूर, भूमिपात घडले तरीही सर्वदूर प्रसिद्धी देतात.

गेल्या काही दशकातील आपत्तीची कारणेही अनेक आहेत. जगातील लोकसंख्येची बेसुमार वाढ झाली आहे. या अनिर्बंधित वाढीमुळे building density वाढली आहे. जास्तीत जास्त लोकसंख्या हि शहरी भागात एकवटलेली आहे. जगातील अधिक लोकसंख्येचे स्थलांतर खंडांतर्गत भागातून खंडाच्या किनारपट्टीकडे झाले. महत्वाची शहरे हि किनारपट्टीलगत एकवटली गेली आणि हेच किनारपट्टीचे प्रदेश नैसर्गिक आपत्तींची निर्मिती स्थाने आहेत. आज जगातील जवळ जवळ १/३ शहरे किनारपट्टीच्या प्रदेशात जेथे नैसर्गिक विपदांचा धोका सर्वाधिक आहेत तेथेच वसली आहेत. झपाट्याने वाढत आहेत. यापैकी बहुतेक शहरे विकसनशील गटातील देशातील आहेत. (Developing countries) म्हणजे आधीच विकसनशील आणि त्यात आपत्ती कोसळण्याची शक्यता अधिक अशी त्यांची स्थिती आहे.

या विपदांचा, धोक्यांचा एकत्रित मुकाबला फार कमी प्रमाणात केला जात आहे. UNEP (Un, Env, Programme) असा प्रयत्न करताना दिसतो. यासाठी नक्की खात्रीशीर आकडेवारी (Data base) आवश्यक आहे. पण अशा Database agencies फारच कमी आहेत. UNINET हे संगणक

network यासाठी विकसित केले आहे. सदर network UNDRC आहे. United Nation Disaster Relief Coordination संयुक्त राष्ट्रसंघाची नैसर्गिक आपत्ती मदत/सहकार संघटना या दोन्ही संस्थांनी या प्रकारची माहिती गोळा करण्यास व नैसर्गिक विपदांचा प्राथमिक स्वरूपाचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. UNEP ने १९९० पासून पुढे Warning system for forecasting environmental disasters सुरु केली. पर्यावरणीय विपदांचे आगावू भाकीत काही प्रमाणात सुरु झाले आहे. या प्रकारची आकडेवारी आज तरी अशा पद्धतीने गोळा केली जाते. (१) नैसर्गिक आपत्तीने किती माणसे मेली. (No. of people killed) (२) किती लोकांना झळ पोचली. (No. of people affect) (३) नुकसान किती झाले? (Damage caused in financial terms in US dollars) हि आकडेवारी बरोबर असतेच असे नाही. याचा उपयोग पुनर्वसनासाठी होईल. पण यात मुलभूत संशोधनाचा अभाव आहे.

१) भूकंप Earthquake

महत्वाची नैसर्गिक विपदा (sudden motion of the Earth caused by an abrupt release & slowly accumulating stress) बरे याचे आगावू भाकीतही होत नाही. (Prediction) There is very slow progress in the Earthquake prediction. भूपृष्ठावरच्या किंवा खालच्या असलेल्या खडकांच्या लवचिकतेमध्ये किंवा गुरुत्वाकर्षणीय समतोलाखाली तत्कालीन अडथळा आल्यास भूपृष्ठ कंप पावते! दोलायमान होते त्याला भूकंप म्हणतात.

ज्वालामुखी विस्फोट Volcanic eruption, प्रस्तरभंग fault, अंतर बीजांचे स्फटीकीभवन Recrystallization in the Interior of the Earth, संतुलनाची अव्यवस्था Isostatic dis adjustment विखंडीत खडकांचे ऊर्ध्वगामी/अधोगामी स्थानांतर vertical displacement of discontinuous rocks, भूकंपाचे आकुंचन contraction of crust हि महत्वाची कारणे. जगात हजारो धक्के बसतात. ६ ते ८ रिश्टर स्केलचा धक्का भयावह असतो. प्रशांत महासागराभोवतालचा पट्टा व अटलांटिक व भूमध्य सागरीय पट्टा यासाठी प्रसिद्ध. पहिला माहिती नोंद भूकंप इ.स.पूर्व २२८ चा भूमध्य सामुद्रिक प्रदेशातील, बिहार ४३, आसाम १९५०, उत्तरकाशी १९९१, १३/१२/१९६७ चा कोयना, ३० सप्टेंबर १९९३ चा उमरगा/किल्लारी, २६ जानेवारी २००१ भूज हे महाभयंकर धरणी कंप होत.

२) सुनामी Tsunami

Seismic sea waves किनारपट्टीलगतच्या सागरी तळावर ocean floor भूकंप/भ्रंश किंवा ज्वालामुखी प्रकारचा उद्रेक हा प्रामुख्याने प्रशांत महासागरात घडतो. हवाई बेटे व जपान बेटे यांना

૩) વાદળી વારે/ વાદળે wind storms

४) पूर floods -

५) ज्वालामुखी Volcanoes –

Page 100

पाठीवर या विपदांमुळे एकूण २५ लाख लोक मेले हे भयावह आहे याचे व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

विपदा - उपाययोजना

१) भूकंप - अ) भूकंप प्रवण क्षेत्रात वसाहती न करणे वा कमी करून नुकसान वाचविणे. अशा क्षेत्रांवर एक तर घर बांधणी न करणे वा कमीत कमी धोका पोहोचेल अशी Earthquake proof गृह बांधणी करणे.

ब) भूकंप भविष्यवाणी पुरेशी आगावू करणे यात अधिकाधिक संशोधन आवश्यक (आम्ही इथे कमी पडतो.)

क) सुयोग्य भूमी उपयोजन व नियोजन (Proper land use & planning for good construction)

२) ज्वालामुखी - अ) ज्वालामुखी उद्रेक होताच प्रवणग्रस्त क्षेत्रातून वसाहती/लोकांचे ताबडतोब स्थलांतर आवश्यक हे घडत नाही.

३) वादळे - अ) वादळ प्रवण क्षेत्रात अति त्वरेने forecasting आवश्यक. (वादळ होवून गेले तरी TV/ Radio वर announcement होत नाही.

ब) अशा प्रदेशातून लोकसंख्येचे जलद पण तात्पुरते स्थलांतर करणे,

क) वादळे व वसाहती दरम्यान Beamer Islands/ coastal well lands तयार करणे.

ड) सागरी वाळूचे दांड/ टेकड्या निर्माण करणे. Presence maintains replace coastal sand dunes.

इ) Back Water walls, flood walls as physical barriers वादळाच्या मार्गात break water wall, flood walls आदी प्राकृतिक अडथळे निर्माण करून तीव्रता कमी करणे.

४) पूर - अ) धरणे barrages बांधणे. Water shade management scheme करणे.

ब) झीज/खनन झालेले प्रदेश वनाखाली आणणे Reforest denuded areas.

क) आकस्मिक पूर नियंत्रण उपाय यंत्रणा जवळ कार्यान्वित करणे.

५) भूभ्रंश/ भूमिपात - अ) land slides होतात त्या प्रदेशात दरडी कोसळतात, त्या प्रदेशात वसाहती न करणे.

ब) या प्रदेशावर वनीकरण करणे.

क) या प्रदेशातील खणन थांबविण्यासाठी उपाययोजना करणे.

ड) येथील जमिनीत पाणी मुरणार नाही अशी व्यवस्था करणे.

२) मानवनिर्मित आस्मानी संकटे -

नैसर्गिक संकटे परवडली पण सध्या माणसाने स्वतः काही अस्मानी संकटे स्वतःच ओढवून घेतली आहेत. कृषिविकास, औद्योगिक विकास, शहरीकरण यांत्रिकीकरण या नावाखाली हि संकटे निर्माण केली आहेत. उदा. Global warming, El Nino / La Nina, Ozone hole, (ओझोन छिद्र) Green House effect, हरितगृह परिणाम, Acid Rain आम्लधर्मीय पर्जन्य, CFC's – Chlorofluoro Carbon – F1, F12, CH4 मिथेन प्रश्न, Industrial pollution, problem related to toxic waste chemicals & Radio Active inflame disposal, Agri waste, Industrial waste, hazardous waste, Radio-active waste, Biomedical waste - भोपाळ वायू दुर्घटना - Nuclear Power plant Accident, म्हणजेच हवा, पाणी, भूमी, ध्वनी या सर्वांचेच प्रदूषण, सर्व संकटे आमचे आम्हीच निर्माण केलीत.

उपाययोजना

Sustainable Development चिरस्थायी/निरंतर प्रगती विकासासाठी future planning ची गरज आहे.

Future planning for sustainable development “Environmental House-keeping is required important steps towards sustainable development चिरस्थायी विकास.

1) Population Stabilization लोकसंख्येचे स्थिरीकरण

लोकसंख्येच्या स्थिरीकरणाची गरज आहे. विशेषतः खंडांतर्गत भागाकडून किनारपट्टीच्या भागाकडे होणारे लोकसंख्येचे स्थलांतर थांबविण्याची गरज आहे. नैसर्गिक विपदाग्रस्त प्रदेश मुलतः किना-यालगत वा किनारपट्टीचे आहेत. त्या प्रदेशाकडेच लोकसंख्या सरकते. त्याऐवजी खंडांतर्गत कमी धोकादायक प्रदेशात लोकसंख्या स्थिरावली जाणे आवश्यक असून तेथेच सा-या सुविधा पुरवाव्यात.

2) Integrated land use planning भूमी उपयोजनाचे नियोजन करावे.

3) Maintenance of sustainability in agriculture & healthy cropland & grassland. जगातील शेती व चराऊ / गवताळ प्रदेश नक्की करून त्यांचे संवर्धन करून शेती क्षेत्र स्थिर करता आले पाहिजेत. कि जेणेकरून खाद्य पिकांचे चिरंतन उत्पादन त्याच प्रदेशातून होईल.

4) Conservational & rational, exploitation of forest health & vegetation in wasteland & deforested areas. जंगल संपत्तीचे जतन व काळजीपूर्वक वापर आणि वेस्टलॅंड व कुरणे नष्ट झालेल्या प्रदेशात वनीकरण करावे.

5) Conservation of Biological diversity- Earth Summit 1992, Biological diversity act, 1998 (India)

(जैविक विविधतेचे रक्षण, जतन, संवर्धन करावे.)

6) Control of Pollution of the Atmosphere, Air Control of Pollution Act 1981
Control of Pollution of the Hydrosphere, Water Control of Pollution Act 1974
Environment Protection Act 1986 पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६

7) Development of non-polluting, renewable energy system. वारंवार वापर करता येईल अशी अप्रदूषित (प्रदूषण न करणारी उर्जा पद्धतीचा विकास करावा लागेल.)

८) Recycling of waste & Residues. निर्माल्य/ त्याज्य वस्तूंचे (कचरा) पुनर्वापर.

९) पर्यावरणाच्या मुलभूत संदर्भात जागृतीसाठी पर्यावरण शिक्षण सुरु करणे.

Introduction of environmental education for more awareness of basic environmental issues at both formal & non formal level.

10) Updating Environment Laws & its strict in implementation. विशेषतः Man-made Hazard बाबतीत पर्यावरण कायद्यांचे कडक पालनाची सक्ती.

11) Assessment of ecological security

This is the hour when one should look that economic planning & environment planning have identical goals of sustainable development which therefore must be deeply integrated in the planning process. The principle of environment management will have to be applied to all development activities in future.

संदर्भ:-

१) Environmental Science S.C. Santra, New central book agency, Colcutta.

ISSN 2349-638x
Impact Factor 4.574

"Education through self-help is our motto"-Karmaaveer

Rayat Shikshan Sanstha's,
Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur-Perid
Tal.-Shahuwadi, Dist.-Kolhapur- 415101
(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)
NAAC Reaccredited-'B'Grade (with CGPA-2.82)

A Special issue of
Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal

Special Issue- XXV ISSN -2349-638x
Impact Factor 4.574
www.aiirjournal.com

Editors

Dr.Anil Ubale Dr.Sidram Khot

Special issue No.25 Published by
Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal

UGC Approved Sr.No.64259 Impact Factor 4.574
website :- aiirjournal.com | email : aiirjpramod@gmail.com
Chief Editor : Pramod P.Tandale
Mob.No.9922455749

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof. Dr. N. D. Patil Mahavidyalaya, Malkapur (Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

164.	Rajaram Jagannath Gore	Impact of Globalisation on Indian Bank Sector: with special Reference to Scheduled Commercial Bank	575 To 577
165.	Prof. Dr. S.D. Gadhe	Role of Family, Teachers & Society in Value Education	578 To 581
166.	Dr. B.S. Jadhav Prof. Bharat Patil	Distribution of Co-Operative Lift Irrigation Scheme in Kolhapur District: A Geographical Analysis	582 To 587
167.	Ajinkya Sambhaji Hake Dr. Bharti Tukaram Sakekar	A Study of Globalization Impact on Gender Equality	588 To 591
168.	Dr. Nitin A. Kolekar	Social Perspectives in Dissociative Identity Disorder	592 To 595
169.	Dr. D. R. Dubal	Problem of Global Arms Race	596 To 597
170.	Prof. Sandip Haribhau Shirsath	Historical Globalization of India	598 To 601
171.	Badrinath D. Dhakne Yograj S. Firke	RFID Technology in Library	602 To 606
172.	Dr. Vijay Jaysing Mane	Stigmatized by Law and Excluded by Society; The Ramoshi Community of Maharashtra.	607 To 610
173.	Dr. Arun A. Patil Shri. Suresh. V. Ingale	Agriculture and Sustainable Development in Indian	611 To 615
174.	Mr. Somnath Gaikwad Dr. Atish Patil Mr. Ashok Koli	Development of Religious Tourism in Narsobawadi: A Geographical Analysis	616 To 620
175.	Vinay D. Takale	Globalisation and Social Change	621 To 623
Impact of Globalization on Co-operative Societies			
176.	Mr. Lalit Chandrakant Velekar	Problems of Co – Operative Banks in India in The Era of Globalization	624 To 626
177.	Prof. Laxmikant Chandrakant Velekar	Consumer Co-operative Society Problems & Prospects	627 To 629
178.	Dr. Pandharinath Kadam	Challenges before Urban Cooperative Banks in Maharashtra	630 To 632
179.	प्रा. ए. एस. जाधव	जागतिकीकरण व सहकारी साखर उद्योग	633 To 634
Role of Science in Conservation of Environment and Biodiversity			
180.	Mr. C.P. Bhagat	Carbon Sequestration Study of Teak from moist Monsoon Forest of Western Ghats	635 To 636

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

Distribution of Co-Operative Lift Irrigation Scheme in Kolhapur District: A Geographical Analysis

Dr. B.S. Jadhav,

Head Department of Geography, Vijaysinha Yadav
Arts & Commerce College, Peth Vadgaon,

Prof. Bharat Patil,

Head Department of Geography, Sripatrao Chougale
Arts and Science College, Malwadi Kotoli.,

Abstract

The lift irrigation method was first approved by the then Bombay state government in 1949. It was "designed to assist the Grow More Food effort and to step up food production in the State by making use of the modern methods of lifting water to proved irrigation to agriculturists". These schemes were undertaking in the public sector, prior to the First Five Year Plan. During the period of the planning, the state government took a number of policy decisions regarding planning, execution, and financing of lift irrigation schemes. The suitable changes in the policy from time to time gave an impetus to the progress of the surface water lift irrigation in the state. In this research paper describes general features of the lift irrigation and geographical distribution of lift irrigation schemes on the basis of river and tehsil level. In present research paper unpublished secondary data have been used which is collected from Irrigation GIS mapping techniques have been used for this research paper. In Kolhapur district co-operative lift irrigation scheme are well developed in eastern part (Karvir, Kagal Shirol and Hatkanagale) of district but undulating topography is a key factor which is responsible for less development of co-operative lift irrigation scheme in Western Part of Kolhapur district. Large, medium and small irrigation project are played major role in development of co-operative lift irrigation scheme in Kolhapur district.

Keyword: Irrigation, Lift Irrigation.

Introduction

The lift irrigation method was first approved by the then Bombay state government in 1949. It was "designed to assist the Grow More Food effort and to step up food production in the State by making use of the modern methods of lifting water to proved irrigation to agriculturists". These schemes were undertaking in the public sector, prior to the First Five Year Plan. During the period of the planning, the state government took a number of policy decisions regarding planning, execution, and financing of lift irrigation schemes. The suitable changes in the policy from time to time gave an impetus to the progress of the surface water lift irrigation in the state.

Lift Irrigation is a recent form of irrigation, which differs from other traditional means of irrigation like well, canal and tank. The last five decades have witnessed the development of lift irrigation causing into deep and far reaching impact on the agricultural economy of the region. Though it requires heavy capital outlay it has been practiced on co-operative basis along the river banks. Here, the researcher has attempted to analyze such irrigation technology with reference to its development spatial characteristics, impact on cropping pattern and productivity based on primary data. In addition to this, the negative impacts of lift irrigation are also assessed which has invited attention of scientists recently.

Objective

1. To study distribution of Co-operative lift irrigation scheme in Kolhapur district.
2. To examine tehsil and river wise total irrigated area under lift irrigation scheme.

Database And Methodology:

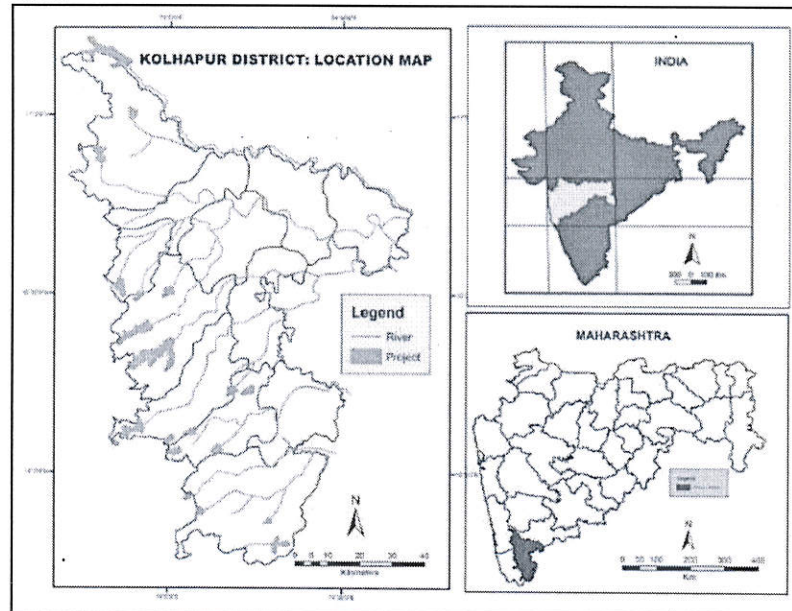
In present research paper no of co operative lift irrigation schemes unpublished secondary data have been collected from Irrigation Department of Kolhapur district. GIS Dot density cartographic techniques, statistical method and graphs have been used for analyzing statistical data.

Study Area:

Kolhapur district is situated in the extreme southern part of Maharashtra State. It lies between 15° 43' and 17° 17' north latitudes and 73° 40' and 4° 42' east longitudes. It is surrounded by Sangli district to the north, Karnataka State to the east and south and Ratnagiri and Sindhudurg districts to the west. The Sahyadri ranges to the west and Varna River to the north form the natural boundaries. The district has an area of 7,685.00 sq km and a population of 2989507 (1991), 3523162 (2001) and 3876001 population as per census

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

1991, 2001 and 2011. While the geographical area of the district accounts for 2.5 percent of the total area out of the Maharashtra State:

Physiographical Kolhapur district is separated in to three regions i.e. hilly (Above 900 met.), foothills (750-900 met.), and plain region (Below 750 met.). Hilly region covers major portion of western part of district which is called as western ghat. Most of the central part of the district is enclosed by foot hills and eastern area has fertile plain region which having well irrigation amenities due to the Rivers viz. Panchagnaga, Warana, Dudhaganga, Vedganga, Bhogavati, Hiranyakeshi and Ghataprabha are drains the whole eastern part the district., consequently the district has achieved the irrigation development.

Geographical Distribution of Lift irrigation Scheme:

“Lift irrigation is generally defined as lifting of water from perennial sources of rivers with heavy capacity electric pumps and distributed through pipeline to nearby fields within its command area in the flood plains of the river.”

In present research paper to describe distribution of lift irrigation scheme at tehsil and river wise. The installation is made either on co-operative or individual basis. However, the capacity of pumps is always high in case of co-operative schemes. The role of co-operative sector is also noteworthy in regards to the development of lift irrigation, particularly the sugar factories, established during 1960-1970, have encouraged the development of lift irrigation by making special efforts in their command areas in order to gain sugarcane, as a raw material. Such large scale lifts are possible along the river banks as it requires virtually abundant supply of water stored in the river course by constructing K.T. weirs (Kolhapur Type weirs). The open weirs consist of number of small spans closed with horizontal or vertical needles. The needles are taken out during the flood season so that weirs, at the end of the monsoon season they are again inserted to store water, which is lifted by electric pumps for irrigation.

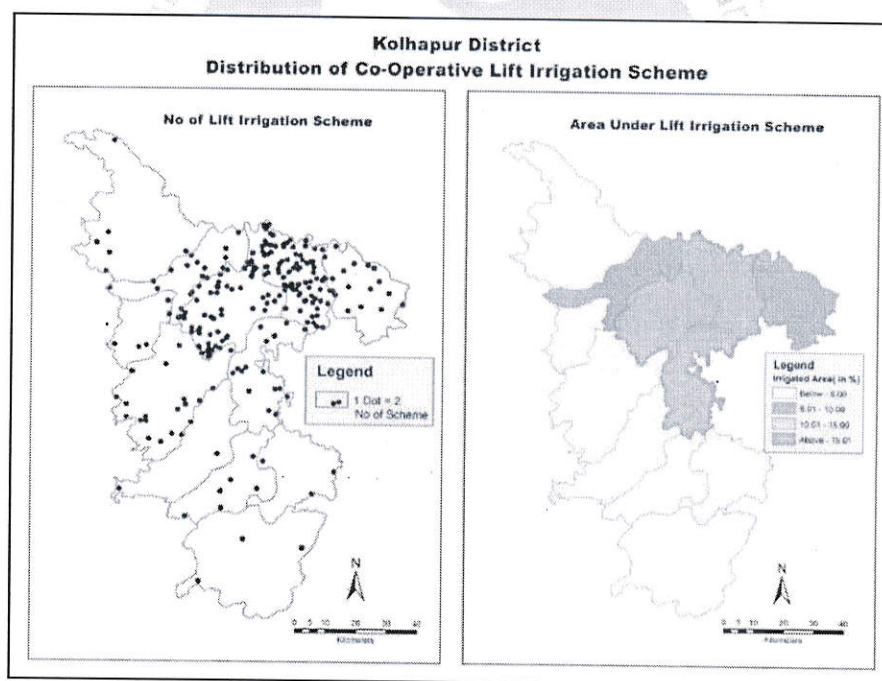
Tehsil wise Distribution of Lift Irrigation Scheme

In Kolhapur district there are 498 co-operative lift irrigation schemes. The lift irrigation schemes are in private and co-operative sector, in these research paper to study the tehsil wise distribution of co operate lift irrigation scheme. In the map number of co-operative lift irrigation schemes 1 dot shows 2 no of lift irrigation scheme. According to below density map and table no 1 shows that in Karvir and Hatkanangale tehsil there are 117 and 197 no of lift irrigation scheme. Also in Radhanagari tehsil there are 40, Panhala (34), Kagal and Shirol tehsil denoted 30 on of lift irrigation scheme. In tehsil western part of Kolhapur district viz. Ajra (13),

Table No: 1

Kolhapur District: Tehsil wise distribution of lift irrigation scheme

Tehasil	No of Scheme	No of Farmer	Area under Irrigation	
			In Hector	In Percent
Ajra	13	217	381	0.84
Karvir	117	6025	7646.4	16.93
Kagal	30	6062	9593	21.24
Bavda	8	110	131	0.29
Gadhinglaj	7	124	186	0.41
Chandgad	6	282	485	1.07
Panhala	34	2281	3559.36	7.88
Bhudargad	4	134	129	0.29
Radhanagari	40	1371	1886.6	4.18
Shahuwadi	12	733	1080	2.39
Shirol	30	2052	3324.25	7.36
Hatkanangale	197	9665	16762.77	37.12
District	498	29056	45164.38	100.00

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ) ISSN 2349-638x
UGC Approved Sr.No.64259 Monthly Journal website :- www.aiirjournal.com
Chief Editor:- Pramod P.Tandale | Mob. No.09922455749 | Email :- aiirjpramod@gmail.com

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

River Bank wise Distribution of Lift Irrigation Scheme

River is the main source of co-operative lift irrigation scheme. The Warna, Panchaganga, Dudhganga, Vedaganga and Hiranyakeshi these are main rivers of the district flow towards from north to south. The Warna has a long course but a restricted basin. The Panchaganga, on the other hand, commands a large drainage area through its main tributaries, the Kasari, Kumbhi. Tulsi and Bhogavati. The southern rivers, the Dudhganga with its main tributaries the Vedaganga and the Hiranyakeshi have long courses but smaller and independent valleys.

Table No: 2
Kolhapur District: River Bank wise distribution of lift irrigation scheme

River	No of Scheme	No of Farmer	Area under Scheme	Tehsil
Kadvi	3	145	132	Shahuwadi
Karanjgaon	1	23	47	Chandgad
Kasari	14	695	1220	Panhala
Kumbhi	8	110	131	Bavda
Kumri	1	8	19	Chandgad
Ghatprabha	1	3	5	Gadhinglaj
Chikotra	1	178	283	Kagal
Chitri	16	287	471	Ajra, Gadhinglaj
Jangamhatti	2	44	80	Ajra,
Tulshi	26	1381	2374	Karvir, Radhanagari
Dudhganga	49	6895	11161.6	Karvir, Kagal, Bhudargad, Radhanagari, Hatkanangale
Narevadi	2	191	303	Chandgad
Patgaon	3	56	48	Bhudargad
Bhogavati (Panchaganga)	233	10498	14497.1	Karvir, Radhanagari, Shirol, Hatkanangale
Lakikate	2	60	116	Chandgad
Warna	135	8475	14265.68	Panhala, Shahuwadi, Shirol, Hatkanangale
Sarfna	1	7	11	Ajra

No of Co-operative Lift Irrigation Scheme on River Bank

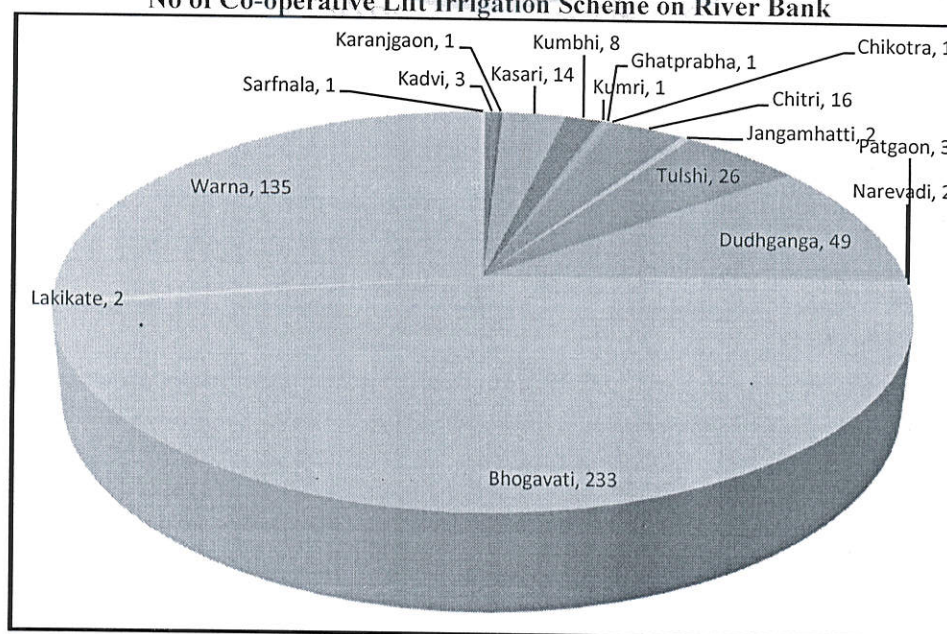

Fig. No 2

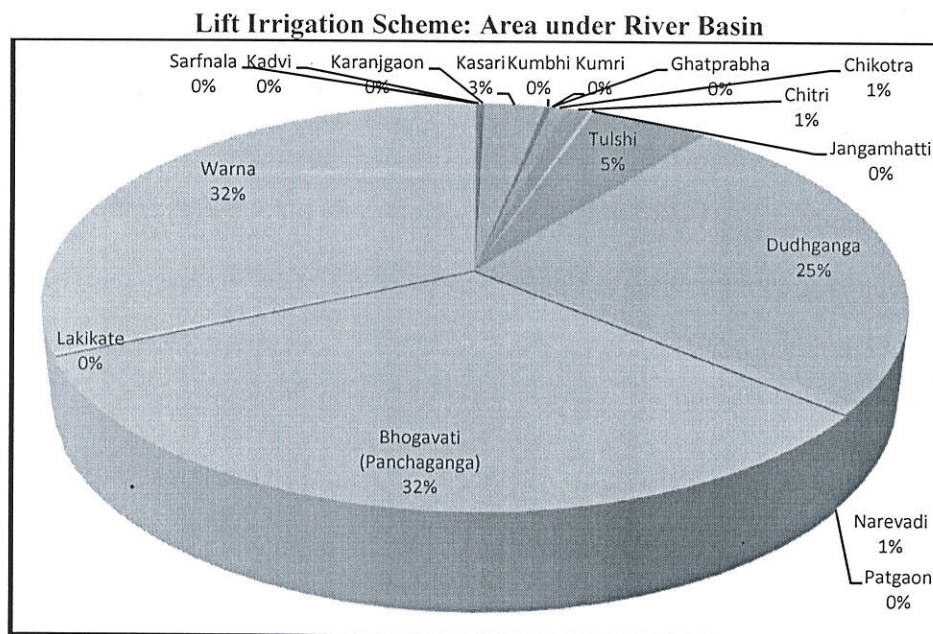

Fig. No 3

Panchaganga River is a life line of Kolhapur District, 233 out of 498 co-operative lift irrigation schemes are situated on bank of Panchaganga and his tributaries of Bhogavati River. Bhogavati and Panchaganga River flow towards Karvir, Radhanagari, Shirol and Hatkanangale tehsil. Second highest 135 out of co-operative lift irrigation scheme are located on the bank of Warna River, these River flow towards outer boundary of Shahuwadi, Panhala, Shirol and Hatkanangale tehsil. Remain 130 out of 498 co-operative lift irrigation Scheme are located Dudhganga River (49), Tulshi River (26), Chitri River (16), Kasari River (14), Kumbhi River (8) and Kadvi River (3).

In the catchment area of Warna River (14265.68 Hecter) and Bhogavati River (14497.1 Hecter) 135 and 233 co-operative lift irrigation scheme covered 32 per cent area. Dudhganga River No of 49 co-operative lift irrigation schemes are covered 25 per cent (11161.6 Hecter) area. Tulshi River 5 (2374 Hecter) per cent, Kumbhi River 3 (131 Hecter) per cent Chitri River 1 (471 Hecter) per cent and Narevadi 1 (303 Hecter) per cent area covered by co-operative lift irrigation scheme.

Conclusion:

- The no of Co-operative lift irrigation schemes are highest in Hatkanangale (197) and Karvir (117) tehsil. In Hatkanangale tehsil 37.12 Per cent (16762.77 Hecter) area benefited under 197 Co-operative lift irrigation schemes. Hatkanangale rank first in term of no of lift irrigation scheme and total area under irrigation, because of large co-operative lift irrigation scheme (more than 5000 Hecter area) are located in Hatkanangale tehsil viz. Ghunki, Top, Minche, Talsande, Nej, Pargaon, Ambap and Jakhale co-operative lift irrigation scheme.
- The Kagal (30) tehsil is rank third in no of co-operative lift irrigation scheme but in term area under irrigation rank second. In Kolhapur district largest co-operative lift irrigation scheme are located in Kagal tehsil Viz. Vhanali (1534 Hecter), Kasba Sangaon (1136 Hecter), Shendur (892 Hecter) and Daryache Vadgaon (667 Hecter). These four Co-operative lift irrigation schemes are situated on the Bank of Dudhganga River.
- It is observed that western part of Kolhapur district is hilly area at hence in these tehsil Shahuwadi, Bavda, Ajra, Radhanagari, Bhudargad, Chandgad and Gadhiglaaj tehsil recorded less than 5 per cent area covered by co-operative lift irrigation scheme. It means that physiographic is a main factor which is responsible for development of co-operative lift irrigation scheme.

Interdisciplinary National Level Conference 17th Mar.2018
Special Issue On Impact of Globalization on Language, Literature, Education,
Social Sciences, Library, Environment, Sports And Games

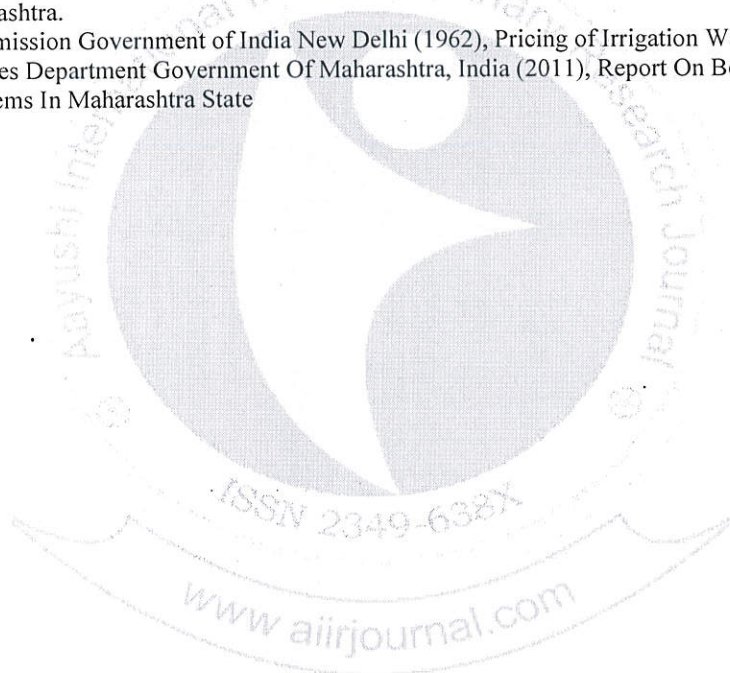

Organised By	Rayat Shikshan Sanstha's Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya,Malkapur(Perid)	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574
---------------------	---	---

- The large, medium and small irrigation project are located in more than 6000 mm rain fall area these stored water is perennial water source of Panchaganga and his sub tributary river. Viz. Ambeohol, Chitri, Sarfnala (Ajra), Dhamani, Dudhaganga, Tulashi, Radhanagari (Radhanagari), Kadavi, Kasari (Shahuwadi), Khumbhi (Bavda), Patgaon (Bhudargad), Warana (Panhala), Zambare (Chandgad) at hence co-operative lift irrigation scheme are well developed in Kolhapur district.

Reference:

1. <http://www.mrsac.gov.in/> तालुका नकाशे
2. <https://mahasdb.maharashtra.gov.in/districtReport.do?rpt=5&dist=530>
3. Kolhapur District Census Handbook 1991
4. Socio Economic Abstract of Kolhapur District
5. Kolhapur Gazetteer.
6. Lad. P.P (2014), "A Study Of Water Management of Lift Irrigation Scheme In Kundal, IJAAR, ISSN – 2347-7075 and Applied Research (IJAAR),Vol. 1 No.4
7. Maharashtra Water Resources Regulatory Authority, Developing Regulations for Bulk Water Pricing in the State of Maharashtra.
8. Planning Commission Government of India New Delhi (1962), Pricing of Irrigation Water Planning.
9. Water Resources Department Government Of Maharashtra, India (2011), Report On Benchmarking Of Irrigation Systems In Maharashtra State

Journal on Indian History & Culture

This is to certify that

For the paper entitled

Volume No. 32 No. 4, 2017

h

ISSN No.: 0976-0822

Mr. B. G. Patil
Research Student,
Shivaji University Kolhapur.

Dr. B. S. Jadhav
Head, Dept. of Geography,
Vijaysingh Yadav Arts and Science College Pethvadgaon.

Abstract:

Agriculture is the major economic activity of peoples inhabited in Kolhapur district. The concept of region is important in the study of agricultural geography. The significance of agricultural regionalization lies in the fact that it provides a sound and systematic, optimum and organised, and realistic and reliable footing and explanation of agricultural practices in an area. Crop combination is one of the methods of agricultural regionalization useful for analysis of agricultural practices and planning at micro level such as in Kolhapur district. In the present research paper an attempt has been made to delineate crop combination regions in Kolhapur district of Maharashtra by applying Rafiullah's maximum positive deviation method. Differential crop combination regions and changes in it are the results of difference in soil fertility, irrigation facilities made available and also of farmer's changing trend towards taking different crops in a season from same piece of field.

Keywords: Agricultural Regionalization, cropping pattern, Crop combination, Crop Diversification, Monoculture.

Introduction:

The Kolhapur district is an agrarian area. The concept of crop combination includes growing different crops in a season from same field. The pattern of crop combination advocates spatial predominance of certain crops or combination resulting the emergence of crop regions, such analysis would ultimately minimize the chances of oversimplified generalization (Ali, Mohammad, 1978). Crop combination provides areal significance and strength of individual crop. The method of crop combination suggests a suitable measure for planning and improvement in the underdeveloped regions and it is helpful to

Singh, J., and Dhillon, S. S., (1984): 'Agricultural geography' Low-Cost university Editions, Tata McGraw Hill Publishing Company Limited, pp. 226

Socio-Economic Review and District Statistical Abstract of Kolhapur (1991, 2001, 2011)

Weaver, J. C., (1954): 'Crop Combination Regions in the Middle West', Geographical Review, American Geographical Society, 44 (2), pp. 1-47.

Whittlesey, D., (1936): 'Annals of the Association of American Geographers', Vol. 26, NO. 4 (Dec. 1936), pp. 199-240

[wikipedia.org/wiki/land use](http://wikipedia.org/wiki/land_use)

www.onlineagricultural.census.com

www.yuorarticlelibrary.com>agriculture

27) महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेतील वृत्तपत्रांची भूमिका—एक दृष्टीक्षेप सुरवसे एन.पी., पेठ वडगांव.	89
28) मेळघाटातील आदिवासींचे धार्मिक जीवन डॉ. रोहिणी यु. देशमुख, अमरावती	93
29) निर्मलग्राम पुरस्कार योजना व युवकांचा सहभाग राजु दिवाकरराव भोंगाडे, वर्धा.	98
30) भारतीय संस्कृती—तेजोमय ज्ञानप्रदीप डॉ. कविता होले, रामटेक	103
31) संस्कृत वाङ्मयातील शिवस्वरूप डॉ. नंदा ज. पुरी, रामटेक	106
32) ललीत कलेमध्ये पारचात्य कलाकारांचे जीवन संगीताच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी प्रा. शरद गजभिये, पवनी जि. भंडारा	111
33) कांशीराम यांच्या चळवळीच्या प्रचाराची साधने डॉ. नरेश कवाडे, वर्धा	116
34) वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट नगरपालिकेच्या स्त्री—सफाई कामगारांच्या आरोग्य..... कु. प्रतिभा सुभाष काटकर, वर्धा	121
35) ओमप्रकाश वाल्मीकि के साहित्य में दलित विमर्श प्रा. डॉ. साळुंखे मनिषा नामदेव, कुडूवाडी	125
36) पर्यावरण आणि आरोग्य—एक अध्ययन प्रा. अल्का दहिकर, लाखांदूर, जिल्हा भंडारा	128
37) आदिवासी लोकसाहित्याची सांस्कृतिक वाटचाल प्रा. पंडित ल. काळे, अमरावती.	132
38) जागतिकीकरणाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावरील परिणाम डॉ. डि.एम. मोहोड, येवदा जि. अमरावती	135
39) नागपूर जिल्ह्यातील पेंच जलसिंचन प्रकल्पांतर्गत येणाऱ्या लाभार्थी गावातील... विजय मारोतराव रोडे & डॉ. सतिश पुंडलीकराव इडुरे, कामठी	138
40) अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण संबंध Pula Khandekar	142

27

‘महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेतील वृत्तपत्रांची भूमिका — एक दृष्टीक्षेप’

सुरवसे एन.पी.,

इतिहास विभाग, श्री. विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय, पेठ वडगांव.

दिसतो. गुरुदक्षिणा नाकारतो तेव्हा विश्वामित्र संतप्तपणे त्याला सांगतो की, ‘तू मला श्यामकर्ण असलेले आठशे श्वेत अश्व गुरुदक्षिणा म्हणून दे’ या संकटातून आपली सुटका करण्यासाठी तो गालव गरुड या मित्राकडे जातो. गरुडाने सांगितल्याप्रमाणे केवढेगळ्या तीन राजांकडे माधवीला ठेवून हे श्यामकर्ण श्वेत अश्व मिळवतो.

खऱ्या अर्थाने महाभारतातील कथेच्या आधारे स्त्री कांदंबरीतून लेखिकेने स्त्रीच्या शोषणाचा आणि शोषणा विरुद्धचा उद्गार काढणारी सनातन गोष्ट लिहिली आहे.

सारांश :-

स्त्रीलिखित पौराणिक कादंबऱ्याच्या स्वरूपाच्या अंगाने विचार केला असता त्या कादंबऱ्या संदर्भातील विविध पैलू समोर आलेले दिसून येतात. त्याच प्रमाणे पौराणिक कादंबरी समकालीन मराठी कादंबरीपेक्षा विविध प्रश्न उपस्थित करताना देखील दिसून येते. अर्थात या कादंबरीचे स्वरूप तपासतांना पुढील कायदे पौराणिक कादंबरी आणि कादंबरी वाचकाचा दृष्टिकोन व वाचक अभिरुची संदर्भात देखील एकूण मांडणी करण्याचा प्रयत्न केलेले दिसून येते.

मराठी पौराणिक कादंबरी महाभारत-रामायण अशा अतिप्राचीन विषयाच्या संदर्भात भाष्य करित असली तरी तिचा लेखक खऱ्या अर्थाने जागतिकी करणाऱ्या कालखंडातला असल्याचे दिसून येते. लेखिकेचे जीवन आणि तिच्या अस्मिताबोवती असणारे प्रश्न आणि प्राचीन कालखंडातील प्रश्न यांच्या खऱ्या अर्थाने मोठ्या प्रमाणात भिन्नता असलेली येते. पौराणिक कादंबरी ऐकीव माहितीचा आधार घेऊन रंजनरसक पातळीवर मांडलेली आपणास दिसून येते, हे जरी असले तरी काळाच्या संदर्भात अनुभवाचे परिणाम रेखाटताना लेखिकेला कसरत करावी लागते असे दिसून येते.

प्रास्ताविक

महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये अनेक समाजसुधारकांचे योगदान महत्वाचे होते. या समाजसुधारकांनी स्वतःचे वृत्तपत्र सुरू करण्याकडे लक्ष देऊन वृत्तपत्रे सुरू केली. वृत्तपत्र हे प्रबोधनाचे प्रभावी माध्यम असल्यामुळे मराठीत अनेक वृत्तपत्रे निघाली. बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, लोकमान्य टिळक, आगरकर, शि.म. परांजपे, न.चि.केळकर, मुकुंदराव पाटील, भगवंत पाळेकर, श्रीपतराव शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या अनेक सुधारकांचा त्यामध्ये समावेश होतो. समाजसुधारणेबरोबर समाजनिर्मिती करण्याचे कार्य या वृत्तपत्रांनी केले. १९ व्या तसेच २० व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा, राजकिय चळवळी यामध्ये वृत्तपत्रांची भूमिका महत्वाची होती.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रीयत्वाचा उदय झाल्यामुळे राष्ट्रात घडलेल्या घटना जाणून घेण्याविषयी लोकांच्या मनात जिज्ञासा निर्माण झाली. १९ व्या शतकात प्रबोधन चळवळीला महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे या कालखंडातील प्रबोधनाची जबाबदारी या पत्रांनी पार पाडली.

उद्देश —

१. महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेतील मराठी वृत्तपत्रांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
२. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत समाजसुधारकांच्या वृत्तपत्रविषयक दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.
३. महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेतील वृत्तपत्रांच्या कामगिरीचा अभ्यास करणे.

गृहितके —

१. महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेतील अभिजन सुधारकांनी अभिजनांच्या सुधारणेला महत्व दिले.
२. ब्राम्हणेत्तर, दलित पत्रांनी बहुजनांच्या प्रश्नाला महत्व दिले.
३. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत वृत्तपत्रांची भूमिका व कार्य महत्वाचे होते.

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या वृत्तपत्रांशी संबंध, दृष्टीकोन, त्यांची वृत्तपत्रविषयक भूमिका यांचा विचार करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील प्रबोधनाची आवश्यकता

वसाहतकाळाच्या प्रारंभी किंवा १९ व्या शतकातील पूर्वार्धात महाराष्ट्रातील सामाजिक जीवनात अनेक प्रश्न होते. स्त्री दास्याची समस्या तीव्र होती. बालविवाह, विषम विवाह, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, विधवा विवाहावरील निर्बंध, केशवपन, सतीप्रथा अशा अनेक समस्या होत्या. (१) जातीव्यवस्थेची समस्या तीव्र होती. समाज जाती — पोटजातीत विभागला होता. समाजाच्या एकसंघतेला जातीव्यवस्थेने पछाडले होते. (२) याबरोबरच शिक्षणाचा अभाव, शेतकऱ्यांचे प्रश्न अशा अनेक समस्या होत्या.

वसाहतीक काळ हा अनेक दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरतो. वसाहतीक काळात एका मूलगामी स्थित्यंतराला सुरुवात झाली. वसाहतीक व्यवस्थेमुळे पाश्चात्य शिक्षणाची ओळख महाराष्ट्रातील लोकांना झाली. वसाहतीक व्यवस्थेमुळे सामाजिक बदलाची एक नवी स्थिती महाराष्ट्रात निर्माण होऊ लागली. वसाहतीक रचनेत, व्यवस्थेमुळे पारंपारिक बुद्धीजीवी जातीशिवाय अन्य जातीमधून बुद्धीजीवांचा वर्ग उदयाला आला. हा बुद्धीजीवी वर्ग मिशन—यांनी केलेल्या जातीव्यवस्थाविरोधी भूमिकेने प्रभावित होऊ लागला. (३)

भारतीय वृत्तपत्रांचा प्रारंभ

भारतीय वृत्तपत्रांच्या इतिहासाचा प्रारंभ युरोपियनांच्या आगमनाबरोबर झाला. भारतात मुद्रण कलेचा प्रसार करण्याचे श्रेय ख्रिश्चन मिशनरींना जाते. जेम्स ऑगस्टस हिक्की या इंग्रज गृहस्थाने २९ जानेवारी १७८० रोजी 'बेंगाल गॅझेट' या

नावाने इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केले. (४) त्यानंतर अनेक इंग्रजी वृत्तपत्रे निघाली. हि इंग्रजी पत्रे इंग्रज लोकांकरिता चालविलेली असली तरी काही हिंदी लोकांच्या वाचनास येणे अपरिहार्य होते.

१९ व्या शतकात सामाजिक, धार्मिक सुधारणा चळवळीचा उदय झाला. या सामाजिक — धार्मिक सुधारणा चळवळींना प्रबोधनासाठी वृत्तपत्रांची आवश्यकता वाटू लागली. त्यातून देशी भाषेतील वृत्तपत्रांचा विकास घडून आला. राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना केली. 'संवादकौमुदी' या साप्ताहिकातून त्यांनी सामाजिक आणि धार्मिक परंपरेतील सत्यशोधन करून त्याचा प्रसार केला. त्यांचा आदर्श घेऊन महाराष्ट्रात मराठी पत्रकारिता सुरू झाली. (५)

मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास

सुरुवातीच्या काळात वृत्तपत्रांचा विकास मुंबईत झाला. मुंबईला सार्वजनिक स्वरूपाची एक व्यापकता लाभली होती. या कार्यात विविध धर्मांचे लोक एकत्र आले होते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील प्रबोधनाच्या मुळाशी विविध जातीधर्मातील अशी एक व्यापक सामाजिक दृष्टी होती. (६) त्यामुळे इ. स. १८७० पर्यंत महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीचे मुंबई हेच केंद्र राहिले.

मराठी भाषेतील वृत्तपत्रांचा मान मुंबईला आणि बाळशास्त्री जांभेकरांना जातो. इ.स. १८३२ मध्ये 'दर्पण' हे पाक्षिक सुरू केले. दर्पण, दिव्यदर्शन यांचा हेतू नव्या ज्ञानाचा प्रसार करणे, पाश्चात्य ज्ञानाचा लोकांना परिचय करून देणे हा होता. प्रबोधनाबरोबरच मनोरंजन हे उद्दिष्ट त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवले होते.

भाऊ महाजन यांनी प्रभाकर साप्ताहिकांबरोबरच धूमकेतू, ज्ञानदर्शन अशी विविध पत्रे सुरू केली. प्रभाकरमधून सामाजिक विषयाबरोबरच कंपनी सरकारचा कारभार हे विषयाचा परामर्श घेतला जात असे. इंदुप्रकाश हे पत्र विष्णूशास्त्री पंडित, रानडे, भांडारकर यांनी सुरू केले. सामाजिक, धार्मिक सुधारणेचे हे मुख्यपत्र होते. प्रार्थना समाजाचे ते व्यासपीठ बनले. ज्ञानप्रकाश हे मराठीतील एक सामाजिक विषयातील एक महत्वाचे पत्र होते. सांस्कृतिक व सामाजिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचा आकार देण्याचे श्रेय वृत्तपत्राला द्यावे लागेल.

मराठी भाषेतील वृत्तपत्रांत 'ज्ञानोदय' हे महत्वाचे पत्र होते. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार

कल्याणासाठी हे पत्र सुरू केले. सामाजिक घडामोडी आणि चळवळीची माहिती ज्ञानोदय देत असे. ज्ञानप्रकाश हे दीर्घकाळ चाललेले सामाजिक विचारावरील एक पत्र होते.

‘ज्ञानप्रकाश’ हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र होते. की जे राजकारणात फारसे यशस्वी झाले नाही. तरी सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्राला आकार देण्याचे श्रेय या वृत्तपत्राला द्यावे लागेल. (७)

मराठी वृत्तपत्रांमध्ये लोकमान्य टिळकांच्या ‘केसरी’ पत्राला अनन्यसाधारण महत्व आहे. त्यापूर्वीकाळ व त्या काळात देशभरातून विविध चळवळीच्या माध्यमातून उभा राहिलेला लढा यांची दखल केसरीने घेतली. केसरीने राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, विद्या, व्यापार, दारिद्र्य इ. विषयांचा गमगम घेतला. समाजाचा व्यवहार, समाजाचे विचार, भाषा यांच्यातील संबंध इतका बिकट असतो की एकाचे प्रतिबंध उमटल्याखेरीज राहत नाहीत. (८) परंतु लोकमान्य टिळकांच्या सामाजिक प्रेरणावरून टिळक, आगरकर यांच्यात मतभेद झाले आणि आगरकरांनी ‘सुधारक’ पत्र सुरू केले. आगरकरांनी तत्कालीन समाजजीवनातील समस्याबद्दल हिरीरीने लिहिले. (९)

सत्यशोधक चळवळीतून निर्माण झालेली पत्रे

आत्तापर्यंत ज्या मराठी पत्रांचा विचार केला आहे. ही पत्रे अभिजन वर्गातील व नविन विद्येचा लाभ मिळालेले होते. या पत्रातून स्वधर्म, सांस्कृतिक, मध्यमवर्ग यांचे प्रश्न यांनाच प्राधान्य दिले. अज्ञानी बहुजन समाजाचे प्रश्न मांडणारे एकही पत्र नव्हते. त्यामुळे महात्मा फुल्यांना शुद्धतिशुद्धांच्या प्रश्नाला वाचा फोडणा—या पत्राची आवश्यकता वाटत होती. (१०) सत्यशोधक पत्रकारितेचा पाया घालण्याचे श्रेय महात्मा फुलेंचे सहकारी कृष्णराव भालेकर यांच्याकडे जाते. महाराष्ट्रात महात्मा फुले यांनी ब्राम्हणेत्तरात जी जागृती घडवून आणली. समाजाच्या खालच्या शरणापर्यंतच्या बहुजन समाजाच्या उध्दाराचा विचार मांडला. ‘दिनबंधू’ हे पत्र कृष्णराव भालेकर यांनी सुरू केले असले तरी त्यांची प्रेरणा महात्मा फुले यांनी सुरू केलेल्या चळवळीत होती. कृष्णराव भालेकरांनी हजारो लोकांना उपदेश करण्यासाठी वृत्तपत्रांची आवश्यकता वाटत होती. (११)

पुढे शाहू महाराजांच्या काळात जी अनेक पत्रे निघाली त्यामध्ये ‘विजयी मराठा’, ‘जागरूक’ ‘दीनमित्र’, ‘राष्ट्रवीर’, ‘मराठा दिनबंधू’, ‘गरीबांचा कैवारी’ ही विविध पत्रे महात्मा फुले आणि सत्यशोधक चळवळीच्या प्रभावातून निर्माण झालेली होती आणि ती बहुजनांच्या प्रश्नाला महत्व देत होती.

शाहूकालीन पत्रे

शाहूकाळात कोल्हापूर संस्थानात उदयास आलेल्या वृत्तपत्रांत धार्मिक प्रचाराचे ध्येय असणा—या वृत्तपत्रांचा अधिक भरना होता. (१२) परंतु वेदोक्त प्रकरणानंतर शाहूंना ब्राम्हणेत्तर पत्रांची जास्त आवश्यकता वाटत होती. शाहू महाराजांच्या सहकार्यातून अनेक पत्रांचा विकास झाला. शाहूंनी पत्राच्या बाबतीत व्यक्ती स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केल्याचे दिसून येते. वृत्तपत्रे देशाच्या व राज्याच्या सुधारणेसाठी महत्वाची साधने समजली जात असली तरी त्या संदर्भात वृत्तपत्र क्षेत्रातील वरिष्ठ वर्गाची मक्तेदारी पाहता हिंदुस्थानची परिस्थिती त्यास फारशी अनुकूल नसल्याचे त्यांचे मत होते. परंतु पाश्चात्यांचे अनुकरण करू नये असे त्यांना वाटत होते. (१३)

‘मराठा दिनबंधू’, ‘गरीबांचा कैवारी’, ‘दीनमित्र’, ‘विजयी मराठा’, ‘जागरूक’, ‘राष्ट्रवीर’, ‘प्रबोधन’, ‘सत्यवादी’ ही महत्वाची सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करणारी पत्रे होती. या विविध पत्रांनी स्त्रियांचे प्रश्न, वसाहतीक शोषण, शेतकरी, शेत, धार्मिक गुलामगिरी, अस्पृश्यता, परंपरा इ. विषयांचे विवेचन केले.

विविध परिषदांची माहिती, पुरुषदांचे अहवाल, जातीनिर्मूलनाची आवश्यकता, शिक्षण परिषदा पत्रातून मांडल्या. त्यामुळे बहुजनांच्या सामाजिक प्रश्नास एक दिशा लाभली. शैक्षणिक स्थितीत सुधारणा घडू लागली. त्यांच्या परिस्थितीत बदल घडून येऊ लागला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित चळवळीत अनेक पत्रे निघाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या प्रश्नास वाचा फोडण्यासाठी अनेक पत्रे सुरू केली. छ.शाहू महाराजांच्या प्रोत्साहनातून व सहकार्यातून ‘मुकनायक’ पत्र १९२० मध्ये सुरू झाले. सामाजिक हक्क मिळविण्यासाठी लोकजागृती करणे हा त्यांचा प्रमुख हेतू होता. मुकनायकच्या पहिल्याच अंकात त्यांनी

स्पष्ट केले की, 'बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणा-या अन्यायावर उपाययोजना सुचविण्यास तसेच त्यांची भावी उन्नती व तिचे मार्ग यांच्या ख-या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी अन्य भूमीच नाही. दिनमित्र, जागरूक, विजयी मराठा, सुबोधपत्रिका यासारख्या पत्रांनी बहिष्कृत लोकांच्या प्रश्नांची चर्चा केल्याचे त्यातही बहिष्कृतांच्या प्रश्नांचा सांगोपांग उहापोह होण्यास पुरेशी जागा मिळणे शक्य नाही हे उघड आहे. त्यामुळे ही उणीव भरून काढण्यासाठी या पत्राचा जन्म आहे' (१४) असे ते स्पष्ट करतात.

'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'समता', 'जनता' या पत्रांची स्थापना करण्यामागील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका, त्यांचे धोरण, हेतू, लोकसुधारणा, लोकजागृती, लोकशिक्षण असल्याचे दिसून येते. त्यांनी या पत्रातून जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, ब्राम्हणशाही इ. वर कठोर टीका केली. त्यांच्या लिखाणात आक्रमकता, निर्भयता इ. गुण जाणवतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या विविध पत्रातून दलित चळवळीच्या विविध घटनांची माहिती मिळते. दलितांमधील जागृतीसाठी, त्यांच्या हक्कासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले लेखन महत्वपूर्ण ठरते.

सारांश

महाराष्ट्राच्या समाजसुधारणेत वृत्तपत्रांची भूमिका व कार्य महत्वाचे असल्याचे दिसून येते. ही विविध पत्रे म्हणजे महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनाचा दस्तऐवज आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील विविध राजकीय घडामोडी, समाज सुधारणेची आवश्यकता, सुधारणा चळवळीतील विविध अंतःप्रवाह, शिक्षणाचे महत्व इ. साहित्य यांची माहिती या विविध वृत्तपत्रातून मिळते.

महाराष्ट्रात जी मराठी वृत्तपत्रे सुरू झाली त्यामध्ये सुधारकांचे योगदान महत्वाचे होते. या विविध वृत्तपत्रातील महाराष्ट्राच्या सुधारणेतील सुधारकांचे विचार, त्यांचा सुधारणेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन महत्वाचा ठरतो. महाराष्ट्रातील अभिजन सुधारकांनी प्रबोधनाचा अन्वयार्थ लावताना अभिजनांच्या सुधारणेला प्राधान्य दिले. तर बहुजन सुधारकांनी आपल्या पत्रातून बहुजनांच्या सुधारणेला महत्व दिले.

महाराष्ट्रातील विविध समाज सुधारकांनी वृत्तपत्रातून सामाजिक प्रश्नाकडे पाहण्याची एक

नवी दृष्टी दिली. वर्तमानातील महाराष्ट्राची जडणघडणीची पार्श्वभूमी सुधारकांनी आणि या विविध पत्रांनी दिलेल्या योगदानामुळे महत्वपूर्ण ठरते.

भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यानंतर जागतिकीकरणाचे परिणाम येथील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रात होत आहेत. शेतकरी, शिक्षण, दारिद्र्य, दलितांचे प्रश्न, स्त्रियांचे प्रश्न असे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. यावर सुधारकांनी मांडलेले विचार आजही उपयुक्त आहेत. या विविध प्रश्नांचे योग्य आकलन होण्यासाठी या वृत्तपत्रांचा अभ्यास व त्यासाठी समाज सुधारकांनी दिलेले योगदान, त्यांची भूमिका आजही महत्वपूर्ण ठरते.

संदर्भ

१. भोसले नारायण, महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण, द ताईची प्रकाशन, पूणे, प्रथमावृत्ती, २००८, पृ. १४८
२. रानडे गो. मो. महाराष्ट्रातील समाज विचार, सुविचार प्रकाशन मंडळ, नागपूर,
३. बगाडे उमेश, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजाती प्रभूत्व, सुगावा प्रकाशन, पूणे, पृ. ३०८
४. लेले रा. के. मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पूणे, १९८४, पृ. २३
५. हिवराळे सुखराम, लोकपत्रकार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९८५, पृ. २४
६. साळुंखे पी. बी. (संपा.) राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, मुंबई, १९७६, पृ. ४५६
७. भोसले एस.एस. (संपा.) भारतीय वृत्तपत्रात मराठी वृत्तपत्रसृष्टी लेख, पुढारीकार म.गो. जाधव, गौरवग्रंथ, पृ. ७७
८. आगरकर समग्र वाङ्मय खंड ३, पृ. १५५
९. लेले रा. के., उपरोक्त, पृ. ३२३

सम्राट कनिष्काच्या काळातील बौद्ध कलेचा विकास

प्रा. डॉ. सुरवसे एन. पी.

इतिहास विभाग, श्री. विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय
पेट वडगांव जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

प्राचीन भारताच्या इतिहासात कुषाणांनी फार महत्वाची भूमिका बजावली. प्राचीन काळातील सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये कुषाणांचे योगदान महत्वाची आहे. कुषाणकाळातील महान सम्राट कनिष्काची कारकिर्द म्हणजे मौर्यांनंतर व गुप्तपूर्वकाळातील वैभवाची कारकिर्द मानली जाते.

कुजुल कॅडाफिसेस, विम कॅडाफिसेस यांच्यानंतर कनिष्क हा सत्तेवर आला. भारतीय इतिहासातील महान राजांमध्ये कनिष्काची गणना केली जाते. त्याने विशाल साम्राज्याची निर्मिती केली. या कालखंडात इंडोग्रीकांची कला आणि भारतीय कला आणि संस्कृती यांच्यात देवाणघेवाण झाली. त्याचा विविध क्षेत्रावर परिणाम घडून आला. त्याचा कला क्षेत्रावर अधिक परिणाम दिसून येतो. सम्राट कनिष्काने बौद्ध धर्मास राजाश्रय दिल्यामुळे बौद्ध कलेचा विकास घडून आला. त्यामुळे कनिष्काच्या काळातील बौद्ध कलेचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

कनिष्काचे साम्राज्य –

कल्हणच्या राजतरंगिणी ग्रंथावरून असे दिसून येते की राज्यारोहणानंतर लगेच त्याने काश्मिरवर आक्रमण केले. काश्मिर व इतर राज्ये जिंकून त्याने कनिष्कपूर हे नगर वसविले. तेथेच त्याने बौद्ध धर्माची चौथी बौद्ध धर्मपरिषद भरविली.

त्यानंतर त्याने पाटलीपुत्राच्या प्रदेशावर आक्रमण करून कोटकुल राजाचा पराजय केला. अश्वघोष हा पाटलीपुत्रचा असून तो श्रेष्ठ बौद्ध भिक्षू म्हणून ओळखला जात होता. या स्वारीच्या वेळी तथागत बुद्धाचे पाणी पिण्याचे एक भांडे तेथे मिळाले. त्यासोबत त्याने गौतम बुद्धाचे हे जलपात्रही नेल्याचे मानले जाते.¹ चीनच्या प्रदेशातही त्याने आपले वर्चस्व निर्माण केले. याशिवाय खोतान, यारकंद हे प्रदेश जिंकून घेतले. प.बंगाल, ओरिसा, बलुचिस्थान या प्रदेशात वर्चस्व निर्माण केले. सम्राट अशोकानंतर एवढे मोठे विशाल साम्राज्य निर्माण करण्याचे श्रेय कनिष्काला जाते. पेशावर हे त्याच्या राजधानीचे ठिकाण होते. पेशावर हे कलेचे सांस्कृतिक केंद्र म्हणून विकसित झाले.

बौद्ध धर्माचा प्रभाव

पेशावर येथील शिलालेखातून हे स्पष्ट होते की कनिष्काचा बौद्ध धर्माशी संबंध त्याच्या शासनकाळाच्या सुरवातीपासूनच होता.² तर दुस-या प्रवाहानुसार सम्राट कनिष्कावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव तो अश्वघोष याच्या संपर्कात आल्यानंतर झाला.³ हे मतप्रवाह असले तरी कनिष्कावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव दिसून येतो. सम्राट अशोकानंतर बौद्ध धर्माच्या तत्वांनी प्रभावित होणारा राजा तसेच बौद्ध कलेस प्रोत्साहन देणारा राजा म्हणून त्याला ओळखले जाते. बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्यासाठी त्याने कलेचा वापर केला. ए. एल. भाशम यांनी म्हटल्याप्रमाणे कुषाणांचा कालखंड बौद्ध इतिहासात महत्वाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.⁴ कनिष्क हा बौद्ध परंपरा जपण्यात व त्याचा स्विकार करण्यात संरक्षक म्हणून त्याचे स्मरण केले जाते.

कनिष्क हा कलेचा उपासक होता. त्याने अनेक विद्वानांना आश्रय दिला होता. कनिष्काच्या कालखंडातील महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बौद्धांनी संस्कृत वाङमयाची निर्मिती करण्यास सुरवात केली. त्यापूर्वी बौद्ध साहित्य पाली भाषेतून असे.

कनिष्काचे कलेच्या क्षेत्रातील योगदान

गांधारच्या प्रदेशात ग्रीक, रोमन व भारतीय शैलीचा संगम घडून जी नवी शिल्पकला विकसित झाली. तिला 'गांधार शैली' असे म्हटले जाते. कुषाण काळात हा कलेचा विकास होण्यापूर्वी त्याने आर्थिक समृद्धीकडे, व्यापाराकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळे भारताचा रोमशी व्यापार वाढला होता. कारण संरक्षित असे व्यापारी मार्ग कनिष्काच्या साम्राज्यातून जात होते. त्यामुळे संपत्तीचा प्रचंड ओघ भारताकडे सुरू झाला. आर्थिक प्रगतीमुळे कनिष्काला कला, सांस्कृतिक क्षेत्राकडे लक्ष देता आले. प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे अभ्यासक मोरवंचीकर यांनी म्हटल्या प्रमाणे "गुप्तांच्या सुवर्णयुगाचा पाया समुद्रगुप्ताने घातला."

काळानुरूप त्यामध्ये बदल होत गेले. मध्य आशियातून भिन्न भिन्न लोकसमूहाच्या लाटा भारतीय समाजाला येऊन मिळाल्या.⁵ या बदलत्या भौतिक परिस्थितीचा धार्मिक जीवनावर प्रभाव होणे स्वाभाविक होते. जैन, वैष्णव, शैव यांच्या परंपरेतून ईश्वरप्रतिमा लोकप्रिय होऊ लागल्या. त्यामुळे सामान्य लोकांना अशा प्रकारचे बदल होणे स्वाभाविक होते.

गांधार कलेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बौद्ध धर्म ही तिची प्रेरणाशक्ती आहे. या गांधार शैली अंतर्गत शिल्पकला, मूर्तीकला, वस्त्रप्रारवरणे यांच्यावर प्रभाव पडल्यामुळे या कलाशैलीस "गांधार बौद्ध कला" असे नाव पडले.

कनिष्काने दिलेले प्रोत्साहन आणि राजाश्रय यामुळे गांधार कलेचा विकास घडून आला. या काळात गौतम बुद्धाच्या तत्वज्ञानाचा प्रसार होऊन बौद्ध धर्म आणि संस्कृतीचा प्रभाव वाढला होता.

मिळणाच्या काळात बौद्ध कलेच्या निर्मितीमुळे व कनिष्काने गांधार शैलीस आश्रय दिल्यामुळे भारतीय कलेच्या विकासाला चालना मिळाली. कनिष्काचे आंतरराष्ट्रीय साम्राज्य, आर्थिक प्रगती त्यामुळे कलेच्या क्षेत्रात प्रगती घडून आली. कलेच्या क्षेत्रात प्रगती घडून आल्यामुळे त्या दृष्टीने हा कालखंड वैभवाचा कालखंड ठरतो. त्यामुळे गांधार कलेचा प्रभाव मोठया प्रमाणात झाला. या शैलीचा प्रभाव चीन, तुर्कस्थानपासून पूर्वेकडे प्रसार झाला. तसेच या कलेने चीन व जपानी कलेस प्रभावित केले.⁶

सम्राट कनिष्काने मूर्तीकलेबरोबरच स्तूपांचीही निर्मिती केली. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रसार करताना 84000 स्तूपांची निर्मिती केली. सम्राट कनिष्कानेही भव्य स्तूपांची निर्मिती केली. त्याची राजधानी पेशावर येथे त्याने 400 फुट उंचीचा भव्य स्तूप उभारला होता. चीनी प्रवासी हयू एन त्संग याने त्याचे वर्णन केले आहे. श्रीलंकेतही अशाच प्रकारचा स्तूप आहे. असे त्याने लिहले आहे. इ.स.च्या 11 व्या शतकातील अल्बेरूणीने देखील त्याची प्रशंसा केली आहे.⁷

गांधार अवशेषात काही बुद्धमूर्ती व इतर अवशेष करंडक सापडले आहेत. भारतातील जे अनेक मोठे स्तूप होते त्यामधील पाकिस्तानात पेशावरमिळालेला 'शाह जी की देरी' म्हणून ओळखले जाण-या ठिकाणच्या स्तूपात अवशेषात व अफगाणिस्थानमधील स्तूप अवशेषात दोन करंडक मिळाले आहेत. ते गांधार कलेचे उत्तम नमूने आहेत.^८ स्तूपाच्या सुशोभनात गौतम बुद्धाच्या जीवनावर आधारित शिल्पपटांचा वापर मोठया प्रमाणात केलेला आढळतो.

कुषाण काळात गांधारशिवाय मथुरा, अमरावती, सारनाथ ही कलेची प्रमुख केंद्रे होती. या ठिकाणी कुषाण काळात बुद्ध व बोधिसत्वाच्या अनेक मूर्ती, स्तूप व बौद्ध विहारे बांधण्यात आली. मथुरा हे कुषाणकालीन भारतातील बौद्ध कलेचे प्रमुख केंद्र होते. थुरा प्रदेशात सापडलेल्या मूर्तीकलेला 'मथुरा कला शैली' म्हणून ओळखले जाते. मथुरा कलाशैलीवर भारतीय कलेचा प्रभाव दिसून येतो. लाल दगडाचा वापर हे या कलेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या शैलीतही विविध परंपरांचा संगम घडून आला असला तरी मुख्य प्रभावस्त्रोत हा भारतीय कलेचा होता. मथुरा कला शैलीत बुद्ध प्रतिमांच्या जोडीला जैन तीर्थंकार व हिंदू देवतांच्या मूर्तीही घडवल्या गेल्या.

कनिष्काच्या कालखंडात मथुरा, अमरावती कलेचाही प्रसार झाला. मथुरा ही जवळपास 100 वर्ष कुषाण राजांची राजधानी होती. मथुरा शैली ही ऐतदेशीय शैली होती. मथुरा शैलीत स्तंभावरील नक्षीकाम, यक्षयक्षिणी, नाग, जैन तिर्थंकाराच्या मूर्ती यांचे दर्शन घडवितात. कुषाणांच्या काळात तक्षशिला, मथुरा, कनिष्कपूर, पुरुषपूर ही कलेची प्रगत केंद्रे म्हणून विकसित झाली. मथुरेच्या राष्ट्रीय संग्रहालयात कनिष्काचा शिरोहीन दगडी पुतळा हा कलेच्या दृष्टीने अजोड आहे.

याच कालखंडात दक्षिण भारतात कृष्णा, गोदावरी प्रदेशातील नागार्जुनकोंडा, अमरावती इ. ठिकाणी सापडतात. या शैलीतील कलेत रेखीवपणा, प्रमाणबद्धता व अधिक बारकावे दाखवलेले आहेत. बौद्ध धर्माशी संबंधीत सर्वात जुने पट्टचित्र गया, सांची, भरहूत येथे मिळतात.

नाण्यांवरील प्रभाव

शक, कुषाण, हूण या परकियांनी भारतावर आक्रमण केले. परंतु भारतीय संस्कृतीत ज्यांचे आस्तित्व पूर्णपणे विलीन झाले त्यापैकी कुषाण हे होते. कुषाण हे येथील जीवनपद्धतीशी एकरूप झाले. येथील धर्म-संस्कृतीचा स्विकार करून जगभर प्रचार व प्रसार केला. बुद्ध, शिव तसेच इतर देवतांच्या प्रतिमा असलेली नाणी पाडली.¹⁰

रोमन साम्राज्याबरोबर व्यापारात वाढ झाल्यामुळे रोमन लोकांना त्याची किंमत सोन्याच्या रूपात मोजावी लागत होती.¹¹ कुषाणांच्या नाण्याचा प्रभाव गुप्तांच्या नाण्यावरही दिसून येतो.

निष्कर्ष

प्राचीन भारताच्या इतिहासात कनिष्काचा कालखंड अनेक दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो. उत्तर भारतात कनिष्काने विशाल साम्राज्याच्या निर्मितीबरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा आर्थिक सुबत्तेचा कणा आहे हे कुषाणांनी सर्वप्रथम ओळखले. मौर्यांनंतर काळाची पोकळी भरून काढण्याचे तसेच गुप्त काळातील सुवर्णयुगाचा पाया कनिष्काने घातला.

कनिष्काने गांधार मथुरा शैलीस प्रोत्साहन दिले त्यामुळे कनिष्काच्या काळात कलेची उच्चतम प्रगती झाली. भारतीय राजकारण, धर्म, कला, सांस्कृतिक जीवन कनिष्काने कायम स्वरूपाचा ठसा उमठविला. कनिष्काने बौद्ध धर्मास राजाश्रय दिल्याने बुद्धाच्या सुंदर मूर्ती व गांधार शैलीचा विकास झाला. बौद्ध धर्म प्रसारासाठी या शिल्पांमध्ये कलात्मकता आणताना सौंदर्यावर भर दिला गेला. कुषाणकाळात तक्षशिला, मथुरा, पेशावर, कनिष्कपूर ही कलेची प्रगत केंद्रे होती.

ही कला आजही जगप्रसिद्ध आहे. गांधार कलेच्या अंतर्गत कनिष्काने जगभरात धम्मप्रसार करण्याचे कार्य केले. या शैलीतील कलेचे उत्कृष्ट नमुने आजही पहावयास मिळतात.

कनिष्काने दिलेल्या उदार सहकार्यामुळेच कलेच्या क्षेत्रात विकास झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच इतिहासात एक महान राजा म्हणून कनिष्काला ओळखले जाते.

संदर्भ

- 1) मोरवंचीकर, रा. श्री. , प्राचीन भारत, पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती, 1990, पृ.236
- 2) मुजुमदार, रायचौधरी, दत्त, भारत का बृहत इतिहास, मॅकमिलन प्रकाशन, नागपूर, 1996, पृ.103.
- 3) मुजुमदार, रायचौधरी, दत्त, उपरोक्त, 103
- 4) भाशम ए.एल. अद्भुत भारत, शिवलाल अग्रवाल एण्ड कं. प्रकाशन, नागपूर, 1996, पृ. 42
- 5) शर्मा रामशरण, राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान परिषद, 1990, पृ. 155
- 6) मुजुमदार, रायचौधरी, दत्त, उपरोक्त, 103
- 7) कोसंबी डी.डी. (अनु- भारतीय इतिहासाचा अभ्यास) An Introduction to the study of Indian History. डायमंड प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2006, पृ. 231
- 8) माटे म. श्री. , प्राचीन भारतीय कला, पृ. 142
- 9) हिमांशू प्रभा रे, प्राचीन भारत, प्रकाशन विभाग, सूचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, 2001, पृ. 66
- 10) कोसंबी, उपरोक्त 231
- 11) ढवळीकर मधुकर केशव, प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती 2006, पृ. 137

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal

Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)

Special Issue 45 : Agro Base Industries & Environment

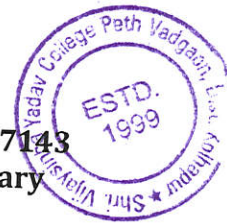
UGC Approved No. 40705 & 44117

ISSN :

2348-7143

February

2018

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XLV

Agro Base Industries & Environment

Editorial Board of This Issue

Guest Editor

Dr. P. V. Rasal

Principal

MVPS.'s, K.G.D.M. Arts, Commerce and Science College,
Nipad, Dist.- Nashik (MS) India

Executive Editor

Dr. Ashok K. Yeole

Head, Dept. of Zooloy,

MVPS.'s, K.G.D.M. Arts, Commerce and Science College,
Nipad, Dist.- Nashik (MS) India

Chief Editor

Dr. Dhanraj Dhangar

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 225/-

Crocodile of Warana basin, Maharashtra, India: Threats to Population and Strategies for Protection and Conservation

R. H. Atigre¹, S. R. Patil², M. G. Babare³

1. Head, Department of Zoology, Shri Vijaysinha Yadav arts and science College, Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, MS India
2. Principal, Deshbhakta Anandrao Balawantrao Naik Arts and Science College Chikhali, Tal. Shirala Dist. Sangli M.S., India
3. Associate Professor, Dept. of Zoology, Arts, Science and Commerce College Naldurg, Dist. Osmanabad, MS, India

Corresponding Author: - R. H. Atigre, email- rajan6340@rediffmail.com

Abstract :

The occurrence of Crocodile in Warana basin was noted and a threat to the population was studied in two successive years 2013-14 and 2014-15. Sand mining from the habitat of crocodile, use of crocodile eggs as a food source by some tribal people and a possibility of the accidental killing of crocodiles are the measure threats recorded to the crocodile population from Warana basin. Hence, conflict management strategies should be applied, mitigation of Crocodile-Animal conflict should be employed and threats to this endangered species should be reduced. For this purpose awareness in the society about protection and conservation of crocodile must be developed. To build an inclusive constituency for the conservation of this species, it is essential to communicate a clear and, perhaps even more important, sincere conservation ethic.

Key Words: - Warana basin, Crocodile Population, Threats, Strategies for Protection and Conservation

Introduction :

A crocodile belongs to family Crocodylidae, order Crocodilia of class Reptilia. Crocodiles as known to human being are the largest reptiles present on the earth. They are known since remote past. The Indian mythology represents crocodiles as a ride of Maa Ganga (the Ganga river goddess). Also, it is said that the god of rain – Varuna rides on a monster of Makara. There are only 22 species of Crocodiles all over the world, out of which only 3 are found in India. These are – the Gharial- *Gavialis gangeticus*, the mugger- *Crocodylus palustris* and the salt-water crocodile- *Crocodylus porosus*.

In recent eight to ten years, crocodile *Crocodylus palustris* (Lesson, 1831) was reported from Warana basin by peoples from various fields like farmers, news paper reporters and others. Warana basin is one of the major agricultural areas from western Maharashtra, India. Hence the population of the Crocodile from this study region has some threats which are identified in present study. Similarly, some strategies for protection and conservation are also suggested.

Review of Literature:

Many crocodile species are threatened worldwide, usually by human activities, and information on the operation of predation on vulnerable age classes can contribute to management (Magnusson 1982; Kushlan 1988; Mazzotti 1989; Thorbjarnarson and Hernandez

Aarhat Publication & Aarhat Journal's
**ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)**
Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

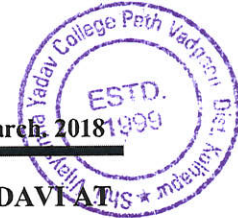
ADVANCED RESEARCH IN LIFE SCIENCES

27th and 28th March 2018

Vol VII Issues No XII

Editor

Dr. Bhimaro J. Patil

OCCURRENCE OF NEST OF CROCODILE *CROCODYLUS PALUSTRIS* IN RIVER KADAVI AT
SARUD, TAL-SHAHUWADI, DIST-KOLHAPUR, MS, INDIA

R. H. Atigre¹, S. R. Patil², M. G. Babare³

Head, Department of Zoology, Shri Vijaysinha Yadav arts and science College, Peth Vadgaon,
Dist. Kolhapur, MS India

Principal, Deshbhakta Anandrao Balawantrao Naik Arts and Science College Chikhali, Tal. Shirala Dist.
Sangli M.S., India

Associate Professor, Dept. of Zoology, Arts, Science and Commerce College Naldurg, Dist.
Osmanabad, MS, India

Abstract

River Kadavi is tributary of River Warana. The nest of Crocodile *Crocodylus palustris* had been found in the month of May for two successive years 2014 and 2015 on the left bank of River Kadavi at Sarud, Tal, Shahuwadi, Dist. Kolhapur, MS, India. The clutch size was 26 and 22 for the year 2014 and 2015 respectively. The average nest depth was 1.5 ft. The average egg size was 8.5 cm. This site was chosen for nesting because of soil type, suitable climate and adequate food. Hatchlings were about 11 inches (from snout to tail) and weight 325 gms. There are four records of livestock-crocodile conflict known from Sarud and nearby region but no human-crocodile conflict was recorded. Conservative and management steps should be taken to protect crocodiles from River Warana.

Keywords: - Crocodile, Nest, Egg, Hatchlings, River Kadavi, etc.

Introduction

Mugger crocodiles are found basically in freshwater, including marshes, ponds, lakes, irrigation canals, and reservoirs, as well as saltwater lagoons. As the name "*Crocodylus palustris*", "crocodile of the marshes", suggests, they are found mainly in marshes. During the dry season, mugger crocodiles dig burrows in the mud to protect themselves from the heat, and they may travel a long distances over land to find water if their pool of water dries up. The crocodile will excavate a hole nest during the dry season (December to February). Most females choose sloping banks, but some opt for other locations. Once the female finds a suitable site to dig her nesting hole, it is usually utilized for most or all of her breeding years. Approximately one month after mating occurs; the eggs are deposited by the female into the nesting hole she has formed. This takes place in February-April and consists of an average 28 (10-48 range) eggs per clutch. The mugger has been known to lay two clutches in one year while being kept in captivity, but little is known about the individuals in the wild. The incubation period is relatively short, 55-75 days. When the eggs finally hatch, they are transported by the mother and sometimes even the father to nearby water. Young crocodiles remain in loosely organized groups with the adults for up to one year before dispersing.

Present paper deals with the study of the nest of Crocodile *Crocodylus palustris* observed at the left bank of River Kadavi at Sarud, Tal, Shahuwadi, Dist. Kolhapur, MS, India. This is the first attempt taken towards the exploration occurrence of Crocodiles and their nest in Warana tributaries.

Aarhat Publication & Aarhat Journal's
**ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)**
Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

ADVANCED RESEARCH IN LIFE SCIENCES

27th and 28th March 2018

Vol VII Issues No XII

Editor

Dr. Bhimaro J. Patil

DIVERSITY OF BUTTERFLIES FROM PETH VADGAON AND ADJACENT AREA OF KOLHAPUR DISTRICT.

Sonali Pawar, Maske S. V. and Atigre R. H.

Department of Zoology,

Shri Vijaysinha Yadav Arts and Science College, Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur – 416 112.

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur (M.S.)

Abstract

The present investigation deals with the butterfly diversity from Peth Vadgaon and adjacent area. The study area is of varied geographical conditions including Mahalakshmi reservoir, Agricultural fields, open grasslands, Sahyadri ranges with bushy forest cover and public and community gardens. Such varied conditions can provide best host plants and nectar plants to attract the butterflies.

We have recorded total 49 butterfly species of 35 genera belong to five families. It indicates that this area provides the ideal feeding and breeding localities. The maximum species were recorded from family Nymphalidae (23) followed by Pieridae (10), Papilionidae (08) and minimum for Hesperidae and Lycaenidae (04) respectively.

Key Words: *Lepidoptera, Butterflies, Diversity, Peth Vadgaon and Adjacent area.*

Introduction

Butterflies are taxonomically well studied lepidopteran group of insects and receive reasonable amount of attention thorough the world not only by the entomologists but also by layman (Naikwadi et. al, 2017). Out of 25000 species of butterflies recorded from all over the world, 1501 are found in India (Gay et. al, 1992).

Butterflies in the Western Ghats belong to five families, 166 genera and 330 species. Of these, 37 species are endemic. These 330 species of butterflies depend on over 1000 species plants for feeding and breeding. Butterflies of India – Red Data Book was published by ZSI (Gupta and Mondal, 2005). There has been a rising research to show the potential of small scattered habitats like domestic gardens, community gardens support rich biodiversity, even in heavily populated urban areas (Saha and Gaikwad, 2014).

Materials and Methods

Study Area:

Peth-Vadgaon is a city of Hataklangale Tehsil of Kolhapur District. The study area of present investigation is in and around Peth Vadgaon city. This city has historical importance. It is rich in flora and fauna because of its varied geographical location.

Field survey of butterfly fauna was conducted in different types of habitat across Mahalakshmi water reservoir area, open scrub land, Agricultural farms, and bushy forest area and public and community gardens near human settlement. The observations were carried out during morning periods i.e. from 7 am to 11 am. (Padhye et al., 2006). The photographs were taken on the fields which were later identified using Butterflies of India (Gupta and Mondal, 2005); The Book of Indian Butterflies (Kehimkar, 2008) and Common Butterflies of India (Gay et al., 2008).

Results and Discussion

During present investigation total 49 species of Butterflies were recorded from Peth Vadgaon and adjacent area. Among the five families, family Nymphalidae represented by 17 genera and 23 species. The population of this family was found dominant in the study area. It is followed by family Pieridae with 10 species of 7

June 2017
Vol. V, Issue III

ISSN: 2319-3689

UGC Approved Journal
Sr. No. 204, Journal No.44813

Critical Space[®]

A Peer-reviewed (refereed) International Journal
in English Language and Literature

Editors

P. A. Attar H. B. Patil

Baromas, Disastrous Effects of Globalization on the Rural India

Dr. Prashant Patangrao Yadav*

Abstract:

The novel *Baromas* (Twelve Enduring Months) written by Sadanand Deshmukh rightly presents the deplorable condition of farmers and agriculture sector in the era of Globalization. The rapid spread of Globalization in the 21st Century has brought many changes in the lives of common people living in developing countries like India. No country is free from the positive and negative consequences of this global phenomenon. The present paper depicts the shift in the lives of farmers due to spread of Globalization and the inevitable changes brought by it. The fatal impacts of globalization on Agriculture, its production, the government view about it are discussed along with its dreadful effects on the people who are related to the agriculture. The paper rightly indicates all these impacts of Globalization on rural India.

Key Words: Globalization, Agrarian Culture, Farmers, Cultivation, Crops, etc.

Introduction:

Ensuring Human Rights to the every citizen of the country is a main challenge before the government. There are many factors affecting the implementation of Human Rights, Globalization is one of them. The term Globalization is widely used after the publication of Marshall McLuhan's *Gutenberg Galaxy*. "Globalism" and appeared for the first time in the 1986 second edition of the *Oxford English Dictionary*.

Definition of Globalization

Globalization (or globalisation) refers to the worldwide phenomenon of technological, economic, political and cultural exchanges, brought about by modern communication, transportation and legal infrastructure as well as the

* Shri. Vijaysinha Yadav Arts & Science College, Peth Vadgaon, Dist: Kolhapur

December 2017
Special Issue

ISSN: 2319-3689

UGC Approved Journal
Sr. No. 126, Journal No.44813

Critical Space®

A Peer-reviewed (refereed) International Journal
in English Language and Literature

Special Issue

on

**Transformation in Language, Literature,
Society and Culture in the 21st Century**

Guest Editors

Dr. Milind Desai

Mr. Vithal Rote

Dr. Suvarna Patil

Psycho-Social Challenges and Struggle for Enlightenment in the Modern age with reference to "Journey to Ithaca" by Anita Desai.

Dr. Prashant Patangrao Yadav

Abstract

The novel Journey to Ithaca, one of the well known novels by Anita Desai, represents Psycho-social challenges faced by the modern man and his efforts to make reconciliation with the help of the ways set by ancient civilization. Wide spread of technology and scientific attitude have revolutionized the materialistic development but shattered the emotional of Psycho-social arena of the human beings. The devastating present condition reflects that Environmental perspective and biological traits are the root causes of psychosocial disorders in the modern young generation. The present paper reflects the disorders and challenges faced by central characters of the novel due to modernized west i.e. European countries and their search for peace and enlightenment in the east i.e. India. The paper rightly presents that the solution of the present unrest in the society does not lie in the blindfold development but in the life accordance with nature.

Key Words: Psycho-social challenges, Modern, materialistic development, tranquillity.

A. Introduction:

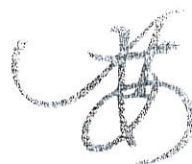
In spite of the tremendous materialistic development, the world is facing many psychosocial challenges as the real essence of life is being challenged by the psychological unrest and social injustice. High expectations from life and loneliness have destroyed the inner peace of an individual. The young generation, especially, is facing the problems related to development, attention, conduct, behaviour and emotional stability etc. Passivity, misbehaviour, shyness, reclusive, hyperactivity, opposite conduct, emotional disability,

Shri. Vijaysinha Yadav Arts & Science College, Peth Vadgaon, Dist: Kolhapur

[17]

Peer Reviewed Referred
and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
ISSN 2277-5730

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV IMPACT FACTOR / INDEXING
Marathi Part - I 2018 - 5.5
October - December - 2018 www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

२८. दातृत्व संपन्न देवचंद शहा

डॉ. संभाजी विश्वासराव माने

सहा. प्राध्यापक, श्री विजयसिंग यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय, पेट वडगांव.

देवचंद शहा यांच्या दातृत्वाची कल्पना करणे ही अनेकांना अशक्य होते. समाजाचे आर्थिक आरोग्य टिकावे यासाठी भारतीय समाजातील विचारवंतांनी दानाचा अपार महिमा सांगितला आहे. देवचंदजी अफाट लोकसंग्रह करू शकले. त्यांनी लोकांना आत्मीय भावनेने आकर्षित केले त्याचबरोबर लोकांच्यावर दातृत्वाचा अभिप्रेत केला आणि म्हणूनच ते 'देवचंदजींच्यावर लोकांच्या प्रेमाचा पाऊस पडतो. श्री. ल. क. कुलकर्णी एका सुभाषिताचा आधार घेऊन म्हणतात की, शतेषु जायते शूरः सहस्रेषुच पण्डितः! वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा शंभरात एखादा शूरवीर आढळेल, शूरच्या शरीरशक्तीपेक्षा मेंदूची बुद्धिशक्ती अधिक श्रेष्ठ म्हणून हजारोत एखादा विद्वान भेटेल आणि मेंदूतील विद्वत्तेचा मुखाने वर्षाव करणे हे एक वेगळंच शास्त्र असल्यामुळे दहा हजारांमध्ये एखादा वाचस्पति भेटेल, पण शेवटी या सुभाषितकाराला दात्याची आठवण झाली आणि दात्याच्या थोरवीचे माप करण्याला कोणतीही संख्या अपुरी पडू लागल्यामुळे, असंख्य हा शब्दसुद्धा संख्यादर्शक वाटल्यामुळे या सुभाषितकाराने "दाता भवति वा न वा दाता कदाचित भेटेल न भेटेल, इतका तो देव दुर्लभ आहे असे उद्गार काढले." समाजातील उपेक्षित व वंचितांना दानाच्या माध्यमातून मदत करून समाजामध्ये समतोल निर्माण होईल व समाजाचा विकास होईल या उदात्त विचाराने देवचंदजींनी अनेक व्यक्ति व संस्थांना सढळ हाताने मदत केली आहे. अशा दातृत्वामधून देवचंदजींनी धनवंतांच्या समोर एक अनुकरणीय आदर्श उभा केला आहे.

आपल्याबरोबर अनेकांना मोठे करण्याची प्रवृत्ती देवचंदजींच्या अंगी प्रकर्षाने बांधलेली दिसते. फक्त आपण मोठे व्हावे व दुसऱ्यांनी यातना सहन कराव्यात या उलट उन्हाणे तम झालेल्या माणसांना सावली द्यावी, भुकेल्यांना अन्न द्यावे ही आपल्या वृक्षाच्या अमृतमय स्वभावाची छाया देवचंदजी यांच्यावर पडल्याचे दिसून येते. दुसऱ्यांना मोठे करण्याच्या त्यांच्या प्रवृत्तीचा आणखी एक विशेष असा की स्वतःच्या कार्यकौशल्याबरोबर इतरांच्या कार्यक्षमतेची त्यांनी नेहमीच जाणीव ठेवली. त्यामुळे आपल्या सभोवतालच्या सहकार्यांच्या कर्तृत्वाला त्यांनी नेहमीच संधी दिली. मनाची श्रीमंती फारच दुर्मिळ असते पण ही श्रीमंती देवचंदजींच्या मध्ये प्रकर्षाने दिसून येते. अमाप श्रीमंती लाभूनही ही व्यक्ति विनय संपन्न राहिली आहे. हे त्यांचे वैशिष्ट्य मानायला हवे. श्रीमंतीचा गुण असा की, त्यामुळे माणूस आत्मकेंद्रीत आणि उद्दाम बनतो. समाजजीवनाविषयी तो उदासिन व बेफीकिर असतो. पण देवचंदजी हे समाजजीवनाविषयी इतके कृतज्ञ व कर्तव्यदक्ष आहेत की आपल्याला इतर कोणतेही ऋण नसले तरीही समाजाचे ऋण फेडणे आवश्यक असल्याचे ते मानतात.

देवचंदजींनी व्यक्ती व संस्थांना मदत देताना कधीही स्वार्थी वा दुषित वृत्ती ठेवली नाही. पूर्ण निर्मळ मनाने या देणग्या दिल्या आहेत. मामासो लिंगरस यांच्या मतानुसार "पुष्कळशा सार्वजनिक संस्था धनिकांच्या सहकार्याने चालतात. परंतु त्या संस्थावर त्यांची बरीच हुकूमत चालते साहजिकच बौद्धिक कार्यामध्ये धनिकांचा फार मोठा शिरकाव होतो. किंबहुना बौद्धिक वर्गाला त्यांच्या दयेवर जगावे लागते. त्यामुळे बौद्धिक वर्गाचे अंतःकरण या मोठ्या देणगीदारांविषयी

आहे. निपाणीच्या वेणीचंद मोहनलाल दोशी यांनी देवचंदजींचे अनेक गुण सांगता सांगताच त्यांच्या ह्याही गुणांचा उल्लेख केला आहे. “आपल्या लहानपणापासूनच्या मित्रांनाही ते विसरलेले नाहीत. त्यांच्या कौटुंबिक परिस्थितीची चौकशी करून अनेकांना त्यांनी व्यवसाय करण्यासाठी मदत केली आहे. यामुळेच देवचंदभाई मोठे झाले, आपल्या गरीब मित्रांना विसरले नाहीत, याबद्दल ते मित्र धन्यतेचे उद्गार काढीत असताना दिसतात.” संकट समस्याग्रस्त किंवा बेकार स्थितीतील गृहस्थ त्यांच्याकडे गेल्यावर व त्यांनी त्याला एकदा वचन दिल्यास कोणत्याही परिस्थितीत ठराविक मुदतीत त्या मनुष्याचे अपेक्षित काम पूर्ण करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती असते. त्यांच्या अनेक मित्रांना त्यांनी व्यापारात बुडताना वाचविले आहे. त्यांचा एक व्यापारी मित्र नकुसानीत येऊन दिवाळखोर झाला होता. देवचंदजींना जेव्हा हे कळले तेव्हा त्यांनी त्यास सहकार्य केले. नंतरच्या काळात ती व्यक्ती देवचंदजी एवढीच मोठी उद्योगपती झाली. त्यांच्या आशीर्वादाने अनेक उद्योगधंदे उभा राहिले आहेत व त्यांचा उत्कर्ष झाला आहे.

व्यापार उद्योगांच्या उभारणीसाठी इच्छुक असलेल्यांच्यासाठी देवचंदजींनी कधीही आपला हात आखडता घेतला नाही. मेहता पब्लिशिंग हाऊसचे मालक श्री. अनिलकुमार मेहता यांनी भविष्यात खूप मोठा प्रकाशन व्यवसाय उभारला. त्यांच्या या उभारणीसाठी देवचंदजींनी मदत केल्याचे कोणी ऐकले नसेल. श्री. अनिलकुमार मेहता हे मूळचे निपाणीचे आपले शिक्षण संपल्यानंतर काही उद्योग करावा या विचारात होते. त्या दृष्टीने त्यांची शोधा शोध चाललेली होती. निपाणीत त्यांचे वडिलार्जित पुस्तके खरेदी विक्रीचे छोटे दुकान होते. त्या दुकानातील पुस्तकांच्या खरेदी-विक्रीसाठी एकदा मुंबईला चालले होते. तेव्हा पुण्याच्या स्टेशनवर त्यांची अचानक देवचंद शहा यांच्याशी भेट झाली. आपल्या निपाणीच्या एका मित्राचा मुलगा म्हणून त्यांनी मेहतांना सहज बोलावून घेतले आणि चौकशी केली. श्री. अनिलकुमार मेहता म्हणाले, “कोल्हापूरत काही तरी नवा व्यवसाय सुरू करण्याचा विचार आहे. आम्ही चौघे भाऊ. चौघांनीही निपाणीच्या एकाच दुकानात राहावं, असं मला वाटत नाही. तसंच निपाणीतच सगळ्यांना व्यापार-उद्योग थाटावा, असं वाटत नाही. मला व्यापार-उद्योगांच्या दृष्टीनं कोल्हापूर बरं वाटतंय, पण भांडवल जवळ काहीच नाही. अजून दुकानाची जागा नक्की नाही.” त्यावर देवचंदजींनी किती भांडवल लागेल असे विचारताच मेहतांनी अंदाजे रक्कम सांगितली. देवचंदजींनी तेवढे पैसे घरी घेऊन कधीही घेऊन जा म्हणून सांगितले. मेहतांना त्यांनीच कोल्हापूरत चांगली मोक्याची जागा मिळवून दिली. प्रत्यक्ष घरातील वडील, चुलते किंवा मामा अशा वडिलधाऱ्या मंडळीकडून दिले जाणार नाही इतके लक्ष देवचंदजींनी मेहतांच्या व्यवसाय उभारणीच्यावेळी दिले. अशा शेकडो लोकांना त्यांनी मदत करून व्यापार धंद्यात जम बसविला आहे. निपाणीच्या प्रत्येक व्यापाऱ्याला याची जाणीव आहे.

एखादा माणूस जीवनात स्थिर होण्यासाठी काही धडपड करतो आहे मग तो कितीही लहान असो किंवा मोठा देवचंदजींनी त्यांना नेहमीच व्यवसाय उद्योगासाठी मदत केली आहे. आपल्या व्यवसाय क्षेत्रातील मित्रांना आणि व्यक्तींना सतत मदत करण्याची त्यांना वरती खेचण्याचा देवचंदजींचा हा स्वभाव निश्चितच दुर्मिळ मानावा लागेल. महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात तंबाखूच्या व्यापारासाठी देवचंदजी प्रसिद्ध आहेत. परंतु या व्यवसायाच्या माध्यमातून त्यांनी मानवी कल्याणाची परंपरा जोपासली आहे.

तंबाखू कामगार वर्गाविषयी आस्था

देवचंद शहा यांचे कामगार व नोकर वर्गाविषयी नेहमीच आस्था राहिली आहे. केवळ धनप्राप्ती हे त्यांच्या उद्योग व्यवसायाचे कधीही ध्येय राहिले नाही. आपल्या कामगार व नोकरांना ते नेहमीच आपल्या कुटुंबाचे सदस्य मानत असत.

कार्याची आवड असणारे व मददावनेवरती निष्ठा असणारे लोक नेहमीच अशा संकटांच्यावेळी लोकांच्या मदतीला धावून जातात. देवचंद शहा यांच्या मनामध्ये धर्म व समाजाबद्दलची एका व्यापक बैठक तयार झाली होती. सर्व धर्म समभावाची शिकवण व उदात्त मानवी दृष्टिकोणातून त्यांच्याकडून अशी अनेक कार्ये त्यांच्याकडून होत होती. धर्म व जातीची बंधने तोडून देवचंद शहा माणुसकीच्या भावनेतून लोकांच्या कल्याणाचा विचार केला. मानवतेचा विकास हा त्यांच्या स्वभावाचा मूळ स्थायीभाव होता.

मुंबईचे राज्यपाल श्री. गिरजा शंकर वाजपेयी यांनी मुंबई राज्यातील दुष्काळ निवारण्यासाठी स्थापलेल्या समितीत श्री. देवचंद शहा यांचा समावेश करून घेतला. देवचंद शहा यांनी निपाणी भागातून दुष्काळ निवारण निधी जमविला.

आपल्या देशातील अनेक राज्यांनी अनेक मोठ-मोठ्या आपत्तींचा अनुभव घेतला आहे. १९५० साली आसामला मोठा भूकंपाचा धक्का बसला. सभ्य देशातून या भूकंपग्रस्तांना मदतीचे ओघ सुरू झाले. देवचंद शहा यांना ही माहिती समजताच त्यांचे मन कासावीस झाले. या भूकंपग्रस्तांना मदत गोळा करण्याचे काम निपाणीत सुरू होताच त्याची सर्व सूत्रे त्यांनी स्वीकारली आणि एका दिवसात घरोघर फिरून रोख दहा हजार रुपये व तितक्याच किंमतीचे कापड व धान्य गोळा केले. कोणाचीही मोठी देणगी न स्वीकारता सर्वसामान्य स्तरातून अशा पद्धतीची मदत गोळा करून त्यांनी सर्वसामान्य लोकांची संकट ग्रस्ताबद्दलची रागावृत्ती जाणून घेवून गोळा केलेली मदत निश्चितच वैशिष्ट्यपूर्ण होती. ही सर्व मदत मध्यवर्ती सरकारमार्फत आसामला पोहचविण्यात आली. त्यांचे हे कार्य पाहून व समाजाबद्दलच्या आत्मिक तळमळीने भारावून गेलेल्या त्यावेळच्या मुंबई सरकारने देवचंद शहा यांना राज्यव्यापी आसाम समितीवर काम करण्यास पाचारण केले. पुढील एक दोन वर्षांतच महाराष्ट्र व काही ठिकाणक राज्यात दुष्काळ पडला. याही वेळी निपाणीतून या दुष्काळग्रस्तांना भरपूर सहाय्य गोळा करून प्रत्यक्ष त्या त्या ठिकाणी पाठवून वाटण्यात आले. देशामध्ये येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या आपत्तीच्यावेळी जातीभेद व धर्म भेदाच्या भिंती ओलांडून सर्वांनी माणुसकीच्या भावनेतून कार्य करावे अशी त्यांची भावना होती. इ. स. १९६१ सालच्या अनेक राज्यामध्ये नद्यांना महापूर आल्याने या पुरग्रस्तांनाही देवचंद शहा यांनी सामाजिक मनोभावनेतून निपाणीमधून भरपूर सहाय्य दिली.

इ. स. १९६७ मध्ये कोयना बांधाच्या परिसरामध्ये प्रचंड मोठा भूकंप झाला. या भूकंपाने सारा महाराष्ट्र हादरून गेला होता. कधी नव्हे इतक्या मोठ्या भूकंपाने परिसरातील अनेक गावे, घरे व माणसे उद्ध्वस्त झाली होती. अनेकांचे संसार गेडून पडले होते. त्यामुळे साऱ्या राज्यातून मदतीचा ओघ सुरू झाला होता. या कार्यासाठी विविध राज्यातून अनेक लोकांची थके व संस्थांचे प्रतिनिधी पाठवून आले होते. महाराष्ट्रातून मदतीचा ओघ कोयनेच्या परिसरातून येत होता. कोयनेमध्ये गेलेल्या या भूकंपाने देवचंद शहा यांच्या मनात झाले. रोज नवनवीन येणाऱ्या बातम्यांनी त्यांचे मन भारावून जात होते. या कटाच्यावेळी आपण काहीतरी करणे पाहिजे अशी तीव्र भावना त्यांच्या मनामध्ये निर्माण होत होती. “या भावनेतून प्रेरित झालून त्यांनी कोयना भूकंप निवारण निधी कमिटी अशी निपाणीच्या नागरिकांची कमिटी स्थापन केली व घरोघर जाऊन, इष्ट मित्रांना व प्रतिष्ठित नागरिकांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांनी कोयना भूकंपग्रस्तांची दुर्दैवी कहाणी सांगितली व मदत गोळा केली.” देवचंद शहा यांनी कोयना, कापडे, संसार वस्तू अशा विविध स्वरूपात ही मदत गोळा केली होती. स्वतःचे या धर्तीत पाच हजार रुपये पाठवून त्यांनी ही मदत कोयना परिसरात स्वतः अनेक व्यापारी मित्रांमुळे कमिटीचे अध्यक्ष या

Dept. of History,
Devchand College, Arjunnagar,
Kagal, Kolhapur, MS. India.

Indo Global Chamber of
Commerce, Industries &
Agriculture

Commonwealth Vocational
University,
Kingdom of Tonga

2nd International Multidisciplinary Conference

Theme I:

Management, Commerce, Economics,
Humanities, Social Sciences, Law,
Technology, Engineering & Environment

Theme II:

Languages, Literature, Education and
Culture (English, Hindi, Marathi, Urdu,
Arabic, Kannada and Konkani)

Day & Date: Tuesday, 30th October, 2018

Venue: Devchand College, Arjunnagar, Kagal, Kolhapur, MS, India.

CERTIFICATE

This is to certify that

Prof./Dr./Mr./Ms./Mrs. डॉ. संभाजी विश्वासराव माने of

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभागप्रमुख, श्री. विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय, पेठ वडगांव

has participated and presented a research paper entitled

'दातृत्व संपन्न देवचंद शहा'

at International Multidisciplinary Conference Organised by Devchand College, Arjunnagar, Kagal, Kolhapur, MS. India on Tuesday, 30th October, 2018.

Dr. Prakash M. Herekar
Principal, Devchand College

Dr. Arati B. Nadgouda
Conference Convener

Dr. Chandravadan M. Naik
Conference Secretary

Prof. (Dr.) Aftab Anwar Shaikh
Conference Secretary

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal
Eduindex Impact Factor : 5.20

UGC Approved journal No. 48833
ISSN : 2277-8721

Vol. VII Special Issue – II

NEW STREAMS IN HIGHER EDUCATION

— EDITORS —

Dr. Smt. Mudekar Tejaswini B.
Head, Department of Economics,
Kamala College, Kolhapur.

Dr. Shri. Powar Netaji V.
Co-ordinator, YCMOU Study Centre
Kamala College, Kolhapur.

— CO-EDITOR —

Dr. Shri. Patil Sujay B.
Department of Marathi,
Kamala College, Kolhapur.

KAMALA COLLEGE, KOLHAPUR

NAAC Reaccredited 'A' grade (3-12 CCPA)

College with International Excellence

www.kamala-collegekolhapur.edu.in

Sr. No.	Title	Author	Page No.
57	A Study of Commerce Education - Prospects and Problems	Smt. D.S.Deshpande	247
58	Soft Skills: A Way to Holistic Development	Smt. Vaishali Vasant Joshi	249
59	The Search of New Educational Currents in Law	Dr. Ramesh G. Panhalkar	252
60	Educational Development of Women Through Government Initiatives	Dr. Patil Pushpa Govindrao	255
61	Load Balancing in Cloud Computing	Mr. Dhairyashil V. Patil	259
62	New Trends in Library and Information Science	Mrs. Sunita Shivaji Patil	263
63	ICT Enabled Education in India	Mr. Sujit Baburao Chavan	267
64	Provocations and Potential of Higher Educational Facilities in India.	Mr. S. S.Tadakhe	271
65	Changing Role of Library Professional Due to New Trends in Higher Education	Gosavi Ratnesh Gajanan	275
66	Critical Analysis of Challenges Before Higher Education System in India	Dr. Prafull B. Chavate	278
67	Need of Teacher Development in Higher Education	Mrs. Nilofar	284
68	Higher Education Challenge in India	Dr. Abasaheb D.Jadhav	286
69	Analysis of Challenges Before Higher Education in India	Dr. A. N. Basugade	290
70	Top Research Trend - Artificial Intelligence and Robotics	Miss. Poonam S. Phadnis	294
71	Health Care Facilities in Kolhapur District (Maharashtra): A Study in Medical Geography	Dr. Maruti Hajare	298
72	Effect Of Emotional Intelligence on Academic Performance of Engineering and Social Science Students	Anil S. Ghaste	302
73	Expenditure Trends on Higher Education in India & Maharashtra	Dr.M.B.Waghmode & Prof. P.Y.Phadnis	305
74	Higher Education and Ethics: A Review	Mr. S. I. Barale	309
75	Use of ICT Technology in English Language and Literature Teaching in Classroom	Shri.Harichand Sugriv Shirsat	312
76	Moocs: New Trends in Higher Education	Shri.Karande Ramesh Hanmant	316

MOOCS: NEW TRENDS IN HIGHER EDUCATION

Shri.Karande Ramesh Hanmant

Assistant Professor,

Shri Vijaysinha Yadav Arts and Science College,

Pethvadgaon, Dist: Kolhapur.

Introduction to MOOCs: definition and characteristics:-

Massive open online courses (MOOCs) are a flexible and open form of self-directed, online learning designed for mass participation. There are no fees or entry requirements and no formal academic credit is available. While completion rates are low (on average ten per cent) due to varying motivations for enrolling in a MOOC, absolute numbers of participants who complete are usually high. While access to the course material is free, MOOC platform providers often offer certificates of completion at a cost. MOOC platforms provide institutions with cloud-based hosting environments for delivering courses, offering scale and functionality while the institution provides the course material and reputational value. The major English-medium MOOC platform providers are Coursera, edX, Canvas and Future Learn; and there is a multitude of smaller platforms. Each platform has its technical infrastructure and business model; for example, some platforms align themselves with institutions, whereas others allow individual educators more freedom.

The affordances of MOOC technology are as follows:

- Educator involvement: While educators are involved in the design and production of the MOOC, their involvement during the running of the course is minimised because of the lack of formal assessment or formal academic credit.
- Engagement: It is possible to engage with a large number of students via discussion forums.
- Re-watchable: Students are able to watch and re-watch lecture videos.
- Scale: MOOCs are designed to reach a large number of students.
- Assessable: Most MOOCs include in-video, concept-check questions, with immediate feedback, as well as peer review.
- Customised learning experience: Participants can learn at their own pace and choose which material they engage with.

Objective of Study:-

The study has following objectives:

- To cognize the concept of MOOCs.
- To study the Key Developments of MOOCs-Style

Research Methodology:-

The study focuses on extensive study of Secondary data collected from various books, National & international Journals, government reports, publications from various websites which focused on various aspects of MOOCs.

Categories of MOOCs:-

MOOCs can be differentiated in terms of the strategic goals that they aim to address. A primary distinction is between inward-facing courses (aimed at existing students) and outward-facing courses (aimed at participants with no connection to the university). A further

distinction is made between the following categories, with categories 1 and 5 representing outward-facing and 2, 3 and 4 representing inward-facing courses:

- **Category 1 - Teaching showcase:** General interest course in which an institution's teaching is showcased, with the aim of raising the appeal or reputation of the institution.
- **Category 2 - Gateway skills:** Aimed at prospective undergraduate students, with the intention of preparing/upskilling prospective students for a particular area of study.
- **Category 3 - Graduate literacies:** Provides students entering postgraduate level of study with opportunities to develop the necessary skills, such as proposal writing, research methods and statistical analysis.
- **Category 4 - Professional showcase:** Focuses on professional certification and professional development.
- **Category 5 - Research showcase:** Aimed at raising the appeal of the institution as a centre for research excellence.

cMOOCs VS. xMOOCs:-

Different ideologies have driven MOOCs in two distinct pedagogical directions: the connectivist MOOCs (cMOOC) which are based on a connectivism theory of learning with networks developed informally; and content-based MOOCs (xMOOCs), which follow a more behaviourist approach. In many ways, this is the same learning process versus learning content debate that educationalists have had for many decades and failed to resolve. cMOOCs emphasise connected, collaborative learning and the courses are built around a group of like-minded 'individuals' who are relatively free from institutional constraints. cMOOCs provide a platform to explore new pedagogies beyond traditional classroom settings and, as such, tend to exist on the radical fringe of HE. On the other hand, the instructional model (xMOOCs) is essentially an extension of the pedagogical models practised within the institutions themselves, which is arguably dominated by the "drill and grill" instructional methods with video presentations, short quizzes and testing. A further division of xMOOCs into two models can be identified: profit and non-profit to serve different purposes. xMOOCs can be seen as part of MITs continued development of their Open Courseware initiative offering the opportunity to learners from different parts of the world to access high quality teaching and learning for free. However, the opportunity for branding and marketing for institutions is also recognised and seen to be valuable. In addition, venture capitalists are interested in the financial capital that can be generated by xMOOCs and have set up commercial companies to help universities to offer xMOOCs for profit, e.g. Coursera and Udacity.

Key Developments of MOOCs-Style Initiatives:-

1) edX (<https://www.edX.org/>) is a non-profit MOOCs platform founded by Massachusetts Institute of Technology and Harvard University with \$60 million of resources contributed by the two institutions to support the project. Currently, there is a total of eight courses including chemistry, computer science, electronics and public health, but it is anticipated that there will be between 20 to 30 courses in 2013. MITx and Harvardx courses will not be offered for credit at either university but online learners who demonstrate mastery of subjects can pay a modest fee for a certificate of completion.

2) Coursera (<https://www.coursera.org/>) is a for-profit company, which started with \$22 million total investment from venture capitalists, including New Enterprise Associates and Kleiner Perkins, Caufield & Byers Education. There are four university partners, namely Stanford

University, Princeton University and the Universities of Michigan and Pennsylvania. Coursera currently has 197 courses in 18 subjects, including computer science, mathematics, business, humanities, social science, medicine, engineering and education. Some partner universities offer credit for their Coursera classes to those who want to pay a fee to have some extra assignments and work with an instructor and be assessed.

3) **UDACITY** (<https://www.udacity.com/>) is another for-profit start-up founded by Sebastian Thrun, David Stavens and Mike Sokolsky with \$21.1 million investment from venture capitalist firms, including Charles River Ventures and Andreessen Horowitz. Udacity currently offers 18 online courses in computer science, mathematics, general sciences, programming and entrepreneurship. When students complete a course, they receive a certificate of completion indicating their level of achievement, signed by the instructors, at no cost. Some universities began offering transfer credit for Udacity students who then take the final examination at a Pearson centre.

4) **Udemy** (<https://www.udemy.com/>) founded in 2010, with a total \$16 million investment from Insight Venture Partners, Light bank, MHS Capital, 500 start-ups and other investors provides a learning platform, which allows anyone to teach and participate in online video classes. Udemy currently offers over 5,000 courses, 1,500 of which require payment, with the average price for classes falling between \$20 and \$200.

5) **P2Pu** (<https://p2pu.org/en/>) was launched in 2009 with funding from the Hewlett Foundation and the Shuttleworth Foundation. P2PU offers some of the features of MOOCs, but is focused on a community centred approach to provide opportunities for anyone that is willing to teach and learn online. There are over 50 courses available and the process of improving the quality of the courses relies on community-review, feedback and revision. There are no fees or credits, but P2PU's school of Web craft adopted a badge reward system to integrate elements of gamification into the learning process.

6) **Khan Academy** (<https://www.khanacademy.org/>), another well-known free online learning platform, is a not-for-profit educational organisation with significant backing from the Bill & Melinda Gates Foundation and Google. The Khan Academy, started by Salman Khan in 2008, offers over 3,600 video lectures in academic subjects with automated exercises and continuous assessment. Whereas edX offer only Harvard and MIT's courses, Coursera focuses on providing a platform that any university can use and Udacity only offers its own curriculum with specialised areas. Other open education initiatives, such as Udemy, P2PU and Khan Academy have been around for a while and provide opportunities for anyone to learn with experts, peers and others outside traditional universities.

MOOC as a Medium of Learning:-

As MOOCs have proven to be very useful to all learners out there, it is good if MOOCs can be implemented in today's learning sessions be it at schools, or institutions. With the implementation of MOOCs in real-life learning, it will promote the usage of technology and also create independent learners along the way. There are many ways to implement MOOCs in the current learning process. The first method that MOOCs can be used in learning is that teachers can conduct online classes via MOOCs. All students can take up the same courses at home, do the same assignments and sit for the same online final exams. Teachers at school can use this as a self-learning whereby it is done at home but is discussed in class. Students learn on their own through the online courses and they can bring up their issues during class at school. This will not

only be interesting but it will be fun for the students as many resources and methods are involved in the learning process. Other than that, teachers can also assign students to different online courses and that they are to complete those courses together in a specific amount of time. The objective of this is to later on share their different knowledge with each other and gain from each other. They can also share their final projects with one another and create a discussion out of the activity. This will not only create independent learners, but it will also create students with high creative and critical thinking skills. Technology has definitely changed the lives of many especially these days. Therefore, why not incorporate it into learning and make learning a much more fun and memorable experience for both students and teachers.

Below are some of the websites that offer MOOCs:

MOOCs Provider	Website
Coursera	https://www.coursera.org/
iversity	https://iversity.org/
edX	https://www.edx.org/
ALISON	http://alison.com/
Canvas Network	http://www.instructure.com/
Open Learning	https://www.openlearning.com/
Academic Earth	http://academicearth.org/
Future Learn	https://www.futurelearn.com/
Peer to Peer University	https://p2pu.org/en/
Saylor. Org	http://www.saylor.org/
Udemy	https://www.udemy.com/
SWAYAM	https://www.ugc.ac.in

Source: 1. Johan Eddy Luaran (2013). Massive Open Online Course(MOOC). i-Learn Center Universiti Teknologi MARA. 2. <https://www.ugc.ac.in>

MOOCs and India:

'Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds' Programme of Ministry of Human Resource Development (MHRD) Government of India. SWAYAM (1st June 2017) provides an integrated platform and portal for online courses, using information and communication technology (ICT) covering High School till all higher education subjects and skill sector courses to ensure that every student benefits from learning material through ICT;

Whereas, SWAYAM is a:

1. One-stop web and mobile based interactive e-content for all courses from High School to University level.
2. High quality learning experience using multimedia on anytime, anywhere basis.
3. State of the art system that allows easy access, monitoring and certification.
4. Peer group interaction and discussion forum to clarify doubts.
5. Hybrid model of delivery that adds to the quality of classroom teaching.

SWAYAM involves development of Massive Open Online Courses (MOOCs) compliant e-content (video and text) and building a robust IT platform. Whereas, in order to disseminate educational content to masses, the MHRD has launched 32 Direct-To-Home (DTH) educational TV channels called "SWAYAM Prabha" broadcasting education content 24x7 basis, and the content developed under SWAYAM would be used for transmission in SWAYAM Prabha (SP)

DTH channels. Whereas, there is a need for synergizing the quality of contents on these platform, and for standardizing the content delivery.

The SWAYAM shall cover the following:

- Curriculum based course contents covering diverse disciplines such as arts, science, commerce, performing arts, social sciences and humanities, engineering, technology, law, medicine, agriculture etc. in higher education domain (all courses to be certification-ready).
- School education (9-12 levels) modules; for teacher training as well as teaching and learning aids to learners to help them understand the subjects better and also to help them in better preparedness for competitive examinations for admissions to professional degree programmes.
- Skill based courses, which cover both post-higher secondary school skills that are presently the domain of polytechnics as well as industrial skills certified by the sector skill councils of various Ministries.
- Advanced curriculum and professional certification under a unified scheme in higher education domain that can be tailored to meet the demands of Choice Based Credit System (CBCS) currently being implemented in India at under graduate level.
- Curricula and courses that can meet the needs of life-long learners.
- Independent courses which may not be part of any set curriculum and may be taught as awareness courses, continuing education programme and for training of specific skill sets.

Conclusion

Massive open online courses (MOOCs) are one of the most prominent trends in higher education in recent years. It represents open access, global, free, video-based instructional content, problem sets and forums released through an online platform to high volume of participants aiming to take a course or to be educated. With time and place flexibility, MOOCs gathers scholars and learners around the world. It promise to open up higher education by providing accessible, flexible, affordable and fast-track completion of courses for free or at a low cost for learners who are interested in learning. MOOCs bring new opportunities for innovation in higher education that will allow institutions and academics to explore new online learning models and innovative practices in teaching and learning. MOOCs become the latest trend in the field of distance education which indicates a significant need of research studies to reduce the threat related on it.

References:

- Czerniewicz L; Deacon A; Fife M; Small J; Walji S (2015). CILT Position Paper: MOOCs. CILT, University of Cape Town.
- Johan Eddy Luaran (2013). Massive Open Online Course (MOOC). i-Learn Center University Teknologi MARA.
- Li Yuan and Stephen Powell (2013). MOOCs and Open Education: Implications for Higher Education, Queen's University of Belfast.
- <http://www.irphouse.com/ijict.htm>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Massive_open_online_course
- www.mdpi.com/journal/humanities
- <http://www.gabri.com/copyright.html>.
- <http://publications.cetis.ac.uk/2013/667>
- http://www.ugc.ac.in/ugc_notices.aspx?id=1453

TRUE COPY

Principal

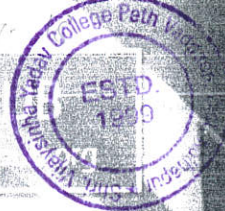
Shri. Vijaysinh Vaidya Arts & Science College
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur.

WWW.IJCSPUB.ORG

8.17 Impact Factor by google scholar

editor@ijcspub.org

International Peer Reviewed & Refereed Journals
ISSN Approved | ISSN: 2250-1770

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE

Scholarly Open access journals, Peer-reviewed, and Impact factor 8.17 (Calculate by google scholar and Semantic Research Tool), Multidisciplinary, Monthly, Indexing Metadata, Citation Generator, Digital Object Identifier, Multidisciplinary and Multilanguage (Regional language)

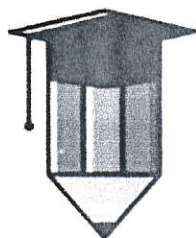
- Publisher and Managed by: IJCSPUB

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE

International Peer Reviewed & Refereed Journals, Open Access

ISSN: 2250-1770 | Impact factor: 8.17 | ESTD Year: 2011

Website: www.ijcspub.org | Email: editor@ijcspub.org

IJCS PUBLICATION (IJCSPUB.ORG)

IJCSPUB

Website: www.ijcspub.org

INTERNATIONAL JOURNAL OF CURRENT SCIENCE (IJCSPUB)

IJCSPUB PUBLICATION (IJCSPUB.ORG)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

वाठार तर्फ वडगांव सर्कल (ताण्हातकणंगले) मधील ग्रामीण खेळाडूंच्या समस्या : एक अभ्यास

श्री. सुनिल महादेव पाटील

शारीरिक शिक्षण संचालक,

श्रीण विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय, पेठ वडगांव जि. कोल्हापूर.

गोष्टवारा

प्राचीन काळापासून मानवी जीवनात खेळास वेगळेच महत्त्व असलेले आढळून येते. प्राचीन काळात मनोरंजन व श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी विविध प्रकारचे खेळ खेळले जात असल्याचे महाभारत, रामायण, वेद तसेच धार्मिक ग्रंथांमध्ये या बाबतचे दाखले दिसून येतात. काळाच्या ओघात खेळाची वैशिष्ट्ये तंत्रे पद्धती व प्रकार बदलत गेले. आजमितीस जागतिक पातळीवरील प्रत्येक खेळ शास्त्रीय व व्यवसायिक दृष्टीकोनातून खेळला जात असून त्यास अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

जागतिक पातळीवरील ऑलिंपिक व एशियाड सारख्या खेळात अमेरिका, चीन, युरोपियन देश, जपान, कोरिया इत्यादी देशांची मक्तेदारी असलेले संबंधित देश व त्यांना मिळालेली पदके यावरून स्पष्टपणे दिसून येते. भारतास खेळाची ऐतिहासिक परंपरा असूनही यामध्ये परिणामकारक यश अद्यापी मिळवता आलेले नाही. भारतात आजही जवळजवळ 67 : लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत असून खेळाचा प्रचार व प्रसार झालेला नसलेले या संशोधनातून स्पष्टपणे जाणवून येते आणि यामुळेच भारत जगात लोकसंख्येने दुसऱ्या क्रमांकाचा देश असूनही ही गुणात्मक व पदक संख्येत मात्र पाठीमागे आहे. या सर्व बाबींचा विचार करून ग्रामीण समस्या जाणून घेऊन त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न सदर संशोधन निबंधात करण्यात आलेला आहे.

हातकणंगले तालुक्यातील वाठार तर्फ वडगांव सर्कल आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या प्रगतीशील असूनही एकमेव ग्रामीण पर्यावरणामुळे विविध खेळांचा म्हणावा तितका प्रचार व प्रसार झालेला नाही. वाठार तर्फ वडगांव ग्रामीण सर्कलमध्ये विविध खेळातील एकूण 645 खेळाडूंपैकी नमुना पद्धतीने 10: खेळाडू निवडून त्यांच्या समस्या घेण्यात आल्या आहेत.

विशेष संज्ञा रु. ग्रामीण खेळ कौशल्य, क्लुप्त्या, तत्वे तंत्रे शारीरिक क्षमता, आहार, क्रिडांगण.

1. प्रस्तावना रु. प्राचीन काळापासून खेळाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. पूर्वी खेळ हा मनोरंजन व श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी याचा उपयोग केला जात होता. आपल्या समुहाचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी त्यांना नियमितपणे झगडावे लागत होते. त्यातून त्यांना अनेक साधनांची शक्तींची आवश्यकता भासू लागली. त्यातून त्यांनी उपलब्ध साधन सामग्रीमधून शस्त्रे बनविण्यास सुरुवात केली व ते चालविण्यासाठी अनेक तंत्रांचा कौशल्याचा वापर करून विरोधी समुहाचे आक्रमण परतविण्यासाठी त्याचा वापर करू लागले व मिळविलेला प्रांत सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या समूहातील लोकांना शस्त्र चालविणेस पारंगत असणाऱ्या व्यक्तींच्या मार्गदर्शनाखाली ही विद्या दिली जात होती व विद्या समूहातील लोकांना प्राप्त झाली आहे किंवा नाही हे अजमावण्यासाठी समूहातील लोकांमध्ये स्पर्धा

तक्ता क्रमांक 1 : अभ्यास क्षेत्रातील गाववार मंडळेए खेळाडू व खेळ प्रकार

अण्ण	वाठार तर्फ वडगांव सर्कल मधील गावे	मंडळे संख्या	खेळाडूंची संख्या	खेळ प्रकार
1 ^ण	घुणकी	04	93	बास्केट बॉलए मल्लखांबए कबड्डीए नेटबॉल
2 ^ण	किणी	01	200	कबड्डीए खो.खोए क्रिकेटए मैदानी क्रिडाप्रकार
3 ^ण	तळसंदे	04	140	कबड्डीए हॉलीबॉलए तलवार बाजीए दांडपट्टा
4 ^ण	पारगांव	02	50	हॉलीबॉलए हॉकी
5 ^ण	चावरे	01	32	धनुविद्याए खो.खोए अॅथलेटिक्स
6 ^ण	वाठार तर्फ वडगांव	03	55	क्रिकेटए व्हॉलीबॉल
7 ^ण	पाडळी	01	30	क्रिकेटए व्हॉलीबॉल
8 ^ण	मनपाडळे	01	25	खो.खोए क्रिकेट
9 ^ण	निलेवाडी	02	20	खो.खोए कबड्डी
		19	645	

स्रोत रु. क्षेत्र अभ्यासए जानेवारी . 2015

वाठार तर्फ वडगांव सर्कल मधील गावांनुसार खेळले जाणारे खेळ व खेळाडूंची माहिती तक्ता क्रमांक 1 मध्ये दिली असून या आधारे घुणकी गावामध्ये प्रामुख्याने बास्केटबॉलए मल्लखांबए नेटबॉल व कबड्डी हे खेळ प्रमुख असून साधारणपणे 93 खेळाडू या भिन्न खेळामध्ये सहभागी होत असतात. किणी गावाचे वैशिष्ट्य म्हणजे इतर गावांची तुलना करता या गावात एकच क्रिडा मंडळ असून त्यांतर्गत जवळपास 200 खेळाडू कबड्डीए खो.खोए अॅथलेटिक्स व क्रिकेट इत्यादी खेळांचे प्रतिनिधित्व करतात. तळसंदे गावामध्ये एकूण चार ;4: क्रिडा मंडळाचा समावेश होत असून वेगवेगळ्या क्रिडा व मर्दानी खेळामध्ये एकूण 140 खेळाडू प्रतिनिधित्व करीत आहेत.

पारगांवए चावरेए वाठार तर्फ वडगांवए पाडळीए मनपाडळे व निलेवाडी गावामध्ये धनुर्विद्याए खो.खोए व्हॉलीबॉलए क्रिकेटए कबड्डीए हॉकी व मर्दानी स्पर्धा सारखे प्रमुख खेळ असून यामध्ये 50ए 22ए 55ए 30ए 25 व 20 खेळाडू अनुक्रमे आप.आपल्या मंडळामार्फत खेळांचे प्रतिनिधित्व करतात.

- ग्रामीण खेळाडूंची समस्या -

ग्रामीण खेळाडूंच्या समस्या जाणून घेण्याच्या दृष्टीने 65 खेळाडू नमुना पद्धतीने निवडून भरण्यात आलेल्या प्रश्नावलीच्या आधारे तयार केलेला तक्ता क्रमांक 2 व आकृती क्रमांक 1 नुसार तांत्रिक समस्या प्रमुख व शारीरिक समस्यांचा क्रम लागतो. ग्रामीण खेळाडूंच्या समस्यांचे सविस्तर विश्लेषण पुढीलप्रमाणे रु.

तक्ता क्रमांक 2 रु. ग्रामीण खेळाडूंच्या समस्या

अण्ण	समस्या	खेळाडू संख्या	टक्केवारी
1 ^ण	तांत्रिक समस्या	62	95 ^ण 38 :
2 ^ण	पायाभूत सेवा सुविधा	58	89 ^ण 23 :
3 ^ण	कौटूंबिक समस्या	56	86 ^ण 15 :
4 ^ण	आर्थिक समस्या	53	81 ^ण 54 :
5 ^ण	राजकीय समस्या	45	69 ^ण 23 :
6 ^ण	आहारविषयक समस्या	52	64 ^ण 61 :
7 ^ण	मानसिक समस्या	39	60 ^ण 00 :
8 ^ण	सामाजिक समस्या	35	53 ^ण 85 :
9 ^ण	शारीरिक समस्या	35	38 ^ण 46 :

स्रोत रु. क्षेत्र अभ्यासए जानेवारी . 2015.

9. **शारीरिक समस्या :-** ग्रामीण खेळाडूंना त्यांच्या दैनंदिन कामकाजामध्ये होणारे जादाचे कष्ट व जबाबदाऱ्या यामुळे त्यांचे शारीरिक क्षमता असूनही व प्रभावी इच्छाशक्ती असून ही कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना त्यांच्यामध्ये खेळासाठी सातत्याचा अभ्यास असल्यामुळे व कष्टाची कामे करावी लागत असल्यामुळे खेळामध्ये कौशल्य व तंत्र प्राप्त करणेसाठी लागणाऱ्या शारीरिक क्षमतेची कमतरता निर्माण झाल्यामुळे अपघात व इजा यांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे इच्छाशक्ती असताना ही शारीरिक क्षमतेची कमतरता जाणवणे व संरक्षक साधने वापरण्याचा अभाव ए कौटुंबिक वातावरणाचा मानसिक ताण त्याचबरोबर वैयक्तिक शारीरिक व मानसिक समस्या मांडण्याचे दडपण यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या व सर्वांमुळे त्यांच्या प्रगतीवरती होणारे दुष्परीणाम या सर्व समस्या प्रामुख्याने 38५46 : इतक्या असलेल्या दिसून येतात

निष्कर्ष :

तांत्रिक माहिती व तंत्रशुद्ध मार्गदर्शनाचा प्रशिक्षणाचा अभाव असलेचे जवळपास 95 : खेळाडू निर्देशित करतात त्याचबरोबर पायाभूत सेवा सुविधांचा अभाव असलेचे दिसून येते ग्रामीण खेळाडूंमध्ये व समाजामध्ये खेळाबद्दल व्यावसायिक दृष्टीकोन यांचा अभाव आहे तसेच कौटुंबिक जबाबदाऱ्या व आर्थिक विवंचना या गोष्टींना अधिक महत्व आहे त्यामुळे इच्छाशक्ती असूनही विकासात अडथळे येतात व राजकीय नेतृत्वा बरोबर मंडळे व क्रीडासंघटना यांच्यातील परस्पर संबंधाचा अभाव दिसून येतो तसेच आहारामध्येही धर्म व लिंग निहाय आहाराचे बंधन असलेचे दिसून येते त्यामुळे व आहाराविषयी योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव असलेचे दिसून येते

सूचना :-

- 1^० ग्रामीण खेळाडूसाठी योग्य तांत्रिक प्रशिक्षणसाठी तंत्रशुद्ध प्रशिक्षकांची शासकीय पातळीवरती संख्या वाढवून ग्रामीण भागातील खेळाडूंनाही त्याचा लाभ मिळणेसाठी उपाययोजना करावी
- 2^० गांव पातळीवरती क्रीडांगणाची जागा आरक्षित करण्यात येऊन त्यांचा विकास करावा
- 3^० गांव पातळीवरील क्रीडा मंडळांना मिळणाऱ्या अनुदानात वाढ करण्यात यावी व ते नियमित मिळावे
- 4^० ग्रामीण भागात खेळाविषयक जाणीवांचा प्रसार होण्यासाठी हेतुपूर्वक यंत्रणा कार्यरत व्हावी
- 5^० शासनामार्फत प्रचलित स्तरावरील खेळ व स्पर्धाशिवाय गांव पातळीवरती भिन्न स्पर्धा आयोजन करण्यात यावे
- 6^० ग्रामीण भागातील खेळाडूंना शासन पातळीवरती आहाराविषयक मार्गदर्शनाचा कार्यक्रम वर्षातून एक ते दोन वेळा राबविण्यात यावा
- 7^० प्रत्येक खेळाडूचा अपघात विमा शासन पातळीवरती उतरवून खेळाडूंना अपघात व इजा झालेनंतर त्वरीत उपचारासाठी निधी उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने अंमलबजावणी व्हावी

संदर्भ .

- 1^० क्रीडा मंडळाचे वार्षिक अहवाल 2010 ते 2014
- 2^० ग्रामपंचायत कार्यालय
- 3^० तलाठी ऑफिस
- 4^० पंचायत समिती हातकंणगले तालुका अहवाल 2011 ते 2014

Vol. VIII
Number 6

ISSN 2319-7129

(Special Issue) December, 2017

UGC Notification No.62981

EDU WORLD

**A Multidisciplinary International
Peer Reviewed/Refereed Journal**

APH PUBLISHING CORPORATION

Product Positioning Study of Electric Two Wheelers in Pune City
Dr. Nitin Zaware

Problem Solving Ability of Boys and Girls Scheduled Caste
Senior Secondary School Students 276
Dr. Yudh Veer

Study of Some Soil Parameters in Rural Irrigated Single
Crop Farming Area 281
Sau. Chhaya Sharadchandra Karle

महाविद्यालयीन विद्यार्थियों के सामाजिक-आर्थिक स्थिति का जीवन शैली
पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन 291
श्रीमति अमृता तिवारी

कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामिण व शहरी महाविद्यालयीन पुरुष कबड्डी
खेळाडूंच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास 297
श्री सुनिल महादेव पाटील

Millennials Impression and Merchandise Acquaintanceship
Towards Fast Moving Consumer Goods (FMCG) – An Overview 303
Dr. Umesh U.

A Study on the Investment Behavior Among Working Women
of Nileshwar Municipality in Kasargod District of Kerala 324
Soji M. Sebastian

Appropriate Infrastructure Development for Sustainable
Humane Habitats 331
Dr. Neera Rastogi

A Study of Facebook Usage Amongst Class IX Students
of South Mumbai 334
Dr. Rajeev I. Jha

वैदिक शिक्षा प्रणाली : भारत की प्राचीन विरासत 339
डॉ. निधि गोयल

भारत में उच्च शिक्षा : दशा और दिशा 345
डॉ. मनीष कुमार द्विवेदी

संयुक्त राज्य अमेरिका का विश्व राजनीति पर प्रभाव एवं प्रतिक्रियाएँ 350
संतोष कुमार चन्द

गोस्वामी तुलसीदास जी की गीतावली में प्राकृतिक सौन्दर्य 355
सुषमा यादव

Guidelines for Contributors 357

कोल्हापूर जिल्ह्यातील ग्रामिण व शहरी महाविद्यालयीन पुरुष कबड्डी खेळाडूंच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास

श्री सुनिल महादेव पाटील

गोषवार

जागतिक पातळीवरील ऑलॉम्पिक व एशियाड सारख्या खेळात चीन, अमेरिका, जपान, कोरिया, युरोपियन देश इत्यादी देशांचे क्वस्थ असलेचे संबंधीत देश व त्यांना मिळालेल्या पदकावरून स्पष्टपणे दिसून येते. भारतास खेळाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (परंपरा) असूनही त्यामध्ये परिणामकारक यश भारतास अद्यापी मिळविता आलेले नाही. भारतात आजही ग्रामिण भागात 67% लोकसंख्या वास्तव्य करित आहे. त्यांचे पर्यंत खेळाचा हवा तेवढा प्रचार व प्रसार झाला नसलेचे तसेच तंत्रशुद्ध व आधुनिक साधनांचा आभाव, खेळाडूंना आवश्यक सेवा सुविधांचा आभाव असलेचे या संशोधनातून स्पष्टपणे जाणवून येते आणि पदक संख्येत मात्र पाठीमागे आहे. या सर्व बाबींचा विचार करून शिवाजी विद्यापीठ परिक्षेत्रातील कोल्हापूर विभागातील विद्यापीठाशी सलग्नीत असलेली व्यावसायिक व अव्यावसायिक, ग्रामीण व शहरी महाविद्यालये आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या प्रगतशील असूनही विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या अपुऱ्या, असमाधानकारक आर्थिक धोरणामुळे महाविद्यालयीन स्तरावरती कबड्डी खेळाचा म्हणावा तितका विकास व प्रसार झालेला नाही. फक्त कोल्हापूर जिल्ह्यात अव्यवसायिक व व्यवसायिक महाविद्यालयांची एकूण संख्या 114 इतकी आहे. पैकी अव्यवसायिक महाविद्यालये 67 आहेत व व्यवसायिक महाविद्यालयांची संख्या 47 इतकी आहे. या दोन्ही प्रकारामधील महाविद्यालयांपैकी नमुना पद्धतीने 10 % प्रत्येकी 7 इतके महाविद्यालयांचे कबड्डी संघ व खेळाडू निवडून आर्थिक समस्या जाणून घेऊन त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न सदर संशोधन निबंधात करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून खेळाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. पूर्वी खेळ हा मनोरंजन व श्रेष्ठतव सिध्द करण्यासाठी याचा उपयोग केला जात असे. आपल्या समूहाचे, समाजाचे अस्तीत्व टिकविण्यासाठी, उपजीवीका करण्यासाठी परिस्थितीशी झगडावे लागत होते. त्यातून त्यांना अनेक शास्त्रांची / साधनांची आवश्यकता भासू लागली त्यातून त्यांनी उपलब्ध साधन सामग्रीमधून शस्त्रे बनविण्यास सुरुवात केली व ते चालविण्यासाठी अनेक युक्त्यांचा, कौशल्याचा वापर करून विरोधी समूहाचे आक्रमण परतविण्यासाठी वापर करून ते विरोधी समूह व प्रांतावरती आपल्या कौशल्याच्या जोरावरती विजय संपादन करू लागले व मिळविलेले साम्राज्य, प्रांत व सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या समूहातील लोकांना शस्त्र चालविण्यात पारंगत असणाऱ्या गुरुच्या मार्गदर्शनाखाली ही विद्या दिली जात होती व विद्या प्राप्त झाली आहे किंवा नाही हे अजमविण्यासाठी समूहातील लोकांमध्ये

विषय विवेचन

टेबल क्रमांक 1 : कोल्हापूर विभागीय क्रीडा परिषद यांनी पुरुष कबड्डी स्पर्धेसाठी प्रतिवर्षी केलेली आर्थिक तरतूद

सन 2013-2014

क्रीडा प्रकार	विभाग	सहभागी संघ	आर्थिक तरतूद	प्रत्यक्ष येणारा	खर्च
कबड्डी	पुरुष	32	7065/-	मंडप व साऊंड सिस्टीम	2500/-
				पंच मानधन 16X250	8000/-
				क्रीडांगण खर्च 2X1200	2400/-
				चहा नाप्ता	600/-
				हार-तुरे बुके 40X6	320/-
				फोटोग्राफर	500/-
				स्टेशनरी व गुणपत्रक	200/-
				प्रथमोपचार पथक व ॲम्ब्युलन्स	500/-
				निवास खेळाडू व पंच जाजम भाडे	1000/-
				एकूण अर्ज	16020/-

सन 2014-2015

क्रीडा प्रकार	विभाग	सहभागी संघ	आर्थिक तरतूद	प्रत्यक्ष येणारा	खर्च
कबड्डी	पुरुष	32	8400/-	मंडप व साऊंड सिस्टीम	2500/-
				पंच मानधन 16X250	8000/-
				क्रीडांगण खर्च 2X1500	3000/-
				चहा नाप्ता	800/-
				हार-तुरे बुके	400/-
				फोटोग्राफर	500/-
				स्टेशनरी व गुणपत्रक	200/-
				प्रथमोपचार पथक व ॲम्ब्युलन्स	700/-
				निवास खेळाडू व पंच जाजम भाडे	1000/-
				एकूण अर्ज	17100/-

आयोजन तरतूदीतील एकूण खर्च : 33945/- होय या एकूण खर्चाचा विचार करता स्पर्धा आयोजनासाठी सरासरी खर्च रु. 848625/- आला आहे. अर्थातच स्पर्धा आयोजनासाठी सरासरी सहभागी संघांची संख्या पाहता एकूण चार क्रिडांगणे व किमान दोन ते तीन दिवस स्पर्धा घ्याव्या लागतात. क्रिडांगणाची संख्या व त्यासाठी लागणान्या पायाभूत सुविधा उदा. पंचाची संख्या व त्यांचे नियमानुसार मानधन माती (कवठा) चौकपीट, स्टेशनरी (गुणपत्रक) निवास व्यवस्था चहापान, भोजन, वैद्यकीय सुविधा ॲम्ब्युलन्स सह व पारितोषिके इत्यादी सुविधा त्याप्रमाणात उपलब्ध करण्यासाठी सरासरी तरतूद खर्च 848625/- अपूरा पडतो व प्रत्यक्षात येणारा सरासरी खर्च 18030/- इतका येत असून यामधील तफावत सर्वसाधारण तूट रूपयामध्ये 9344/- असून ती तूट टक्केवारीमध्ये 109.59 : इतकी येते. याचाच अर्थ असा की तरतूदीतील सरासरी रक्कमेच्या दुपटीने खर्च होतो. त्यामुळे स्पर्धा आयोजनासाठी कोणी तयार होत नाही. कोणी आयोजन केलेस तर सुविधांचा अभाव व जादाची रक्कम ही त्या संस्थेला स्वतः घालावी लागते.

सूत्र : प्रत्यक्ष खर्च 18030 – सरासरी तरतूद 8486.25 = 9344.25/-

टेबल क्रमांक 2 : खेळाडुना विभागीय व आंतर विभागीय क्रीडा स्पर्धेसाठी अदा केले जाणारे दैनिक भत्ता व प्रवास भत्ता

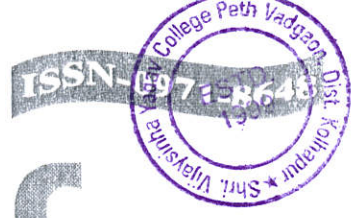
दैनिक भत्ते						प्रवास भत्ते	
स्थानिक	विभागीय	आंतर विभागीय	विद्यापीठ सराव शिबीर	पश्चिम विभागीय आंतर विद्यापीठ	स्पर्धा सामना असेल तेव्हा	विभागीय व आंतर विभागीय	आंतर विद्यापीठ स्पर्धेसाठी
50	80	100	100	160	220	बस तिकीटा प्रमाणे 1 कि.मी. महामंडळाच्या बसने (शासकीय)	रेल्वे तिकीटा प्रमाणे 1 कि.मी. सुपर रेल्वेने प्रवास

टेबल क्रमांक 2 विश्लेषण : शिवाजी विद्यापीठ (सर्क्युलर) आर्थिक तरतूदीनुसार टेबल क्रमांक 2 मधील आकडेवारी अनुक्रमे – शिवाजी विद्यापीठाच्या धोरणानुसार खेळाडुंच्या दैनिक भत्ता अनुक्रमे – स्थानिकसाठी – रुपये दर दिवसी स्पर्धा कालावधी मध्ये रु. 50/- व विभागीय स्पर्धेसाठी बाह्य दैनिक भत्ता रु. 80/- व शिवाजी विद्यापीठ आंतरविभागीय स्पर्धेसाठी दैनिक भत्ता रु. 100/- इतका देणेत येतो तसेच प्रवास भत्ता हा एस.टी. बस प्रमाणे व रेल्वे प्रथम श्रेणी प्रमाणे अदा करणेचे धोरण आहे.

प्राथमिक माहितीवरून असे आढळून येते की, सन 2013-14 या कालावधी मध्ये एक वेळचे जेवण (साधी थाळी शाकाहारी) रु. 90/- ते 110 रुपये इतकी होती. तसेच 2016-17 या कालावधीत या साध्या थाळीचा दर हा 140/- रु. इतकी वाढ झाली आहे. तर दोन वेळचे जेवण घेणेसाठी 2013-14 मध्ये रु. 180 ते 220 रु. इतका खर्च होतो व सन 2016-17 मध्ये दोन वेळचे जेवण घेणेसाठी 280/- रु. इतका खर्च होतो. तसेच स्थानिक भत्ता विभागीय बाह्य भत्ता व आंतरविभागीय स्पर्धेचा सरासरी दैनिक भत्ता हा रु. 76.66/- = 77 इतका होतो व प्रत्यक्षात होणाऱ्या खर्चाची सरासरी हि रु. 230/- इतकी येत असून यामधील तफावत सर्वसाधारण

मन् 1996 से निरंतर प्रकाशित

वर्ष : 7 ■ अंक : 2-3 ■ अप्रैल-सितंबर 2017 ■ मूल्य : बीस रुपये

सद्भाषना दर्पण

भारतीय एवं विदेशी साहित्य के अनुवाद और अनुसंधान की त्रैमासिक पत्रिका

मुक्तिबोध और नारायण सुर्वे के काव्य में चित्रित

प्रगतिशील चेतना का तुलनात्मक अध्ययन

मुक्तिबोध और नारायण सुर्वे भारत की दो प्रमुख भाषाओं के सशक्त कवि एवं चिंतक हैं। हिन्दी तथा मराठी साहित्य में उनका योगदान अतुलनीय है। दोनों कवि भिन्न भाषी हैं किंतु दोनों का सैद्धांतिक पक्ष समानता रखता है। दोनों के काव्य में व्यवस्था के प्रति तीव्र आक्रोश दृष्टिगत होता है। दोनों ने राजनेताओं के प्रति विद्रोह किया है। दोनों की भाषा भी विद्रोही है। इस दृष्टि से दोनों का दृष्टिकोण प्रगतिशील रहा। अतः दोनों के काव्य में चित्रित प्रगतिशीलता का तुलनात्मक अध्ययन करना इस शोध-आलेख का मूल उद्देश्य है।

तुलनात्मक अध्ययन में दो साहित्यकारों के साहित्य का गहराई से अध्ययन कर उनके साम्य-वैषम्यों को स्पष्ट किया जाता है। इसके माध्यम से हम दो भिन्न भाषा-भाषियों के साहित्य से परिचित होते हैं। इससे एक ही भाषा के दो साहित्यकारों के साहित्य का परिचय प्राप्त किया जा सकता है। इससे सामाजिक एवं राष्ट्रीय विकास में सहयोग प्राप्त होता है। संपूर्ण विश्व का मान-जीवन एक है, यह बात स्पष्ट की जा सकती है।

जिन दो साहित्यकारों के साहित्य की तुलना करनी है उसमें प्रस्तुत भावनाएं, विचार, उद्देश्य या परिस्थितियाँ निश्चित सीमा तक समान हाने चाहिए। हिन्दी के मुक्तिबोध और मराठी के नारायण सुर्वे इन दो भिन्न भाषी कवियों ने प्रगतिशील विचारधारा के क्रम में विभिन्न समस्याएँ उठाई और उसका समाधान भी प्रस्तुत किया है।

प्रगतिशील शब्द अत्यंत व्यापक है। आदर्श से चलित साहित्य प्रगतिशील साहित्य है। हिन्दी में सन 1936 में प्रगतिवाद की शुरुआत हुई। जो विचारधारा राजनीति के क्षेत्र में साम्यवाद, दर्शन के क्षेत्र में भौतिकवाद है वही साहित्य के क्षेत्र में प्रगतिवाद है। प्रगतिवाद और प्रगतिशील में भी अंतर है। समाज को उनचि की ओर अग्रिम करनेवाला साहित्य प्रगतिशील साहित्य कहा जाएगा। हिन्दी के सूर्यकांत त्रिपाठी निराला, सुमित्रानंदन पंत, केदारनाथ अग्रवाल, मुक्तिबोध, रामविलास शर्मा, नागार्जुन की कविताओं में

डॉ. सहदेव वर्षारणी निवृत्तीराव

श्री विजयसिंह यादव महाविद्यालय, पेटवडगाव
ता. हातकण्गले जि. कोल्हापुर
varsha.sahadev@gmail.com
8806919900, 8421712350

प्रगतिशील चेतना के सभी लक्षण दिखाई देते हैं।

मराठी में सन 1945 से प्रगतिशील कविता की खुलकर शुरुआत दिखाई देती है। मर्देकर इस युग के महत्वपूर्ण कवि के रूप में हमारे सामने आते हैं। इस विचारधारा को पुष्ट करने में शरदचंद्र मुक्तिबोध, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, अमर शेख, अनंत काणेकर, बाळ सीताराम मर्देकर, अन्नाभाऊ साठे, वसंत बापट की कविताओं ने विशेष योगदान दिया है।

मुक्तिबोध और नारायण सुर्वे की कविता का प्रगतिशील चेतना की दृष्टि से तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत किया गया है। इसमें दोनों की कविता में चित्रित शोषक वर्ग का तुलनात्मक अध्ययन, शोषित वर्ग का तुलनात्मक अध्ययन, विद्रोही चेतना का तुलनात्मक अध्ययन आदि पर विचार किया गया है। इसके अलावा दोनों की कविता में प्राप्त शिल्पगत साम्य और वैषम्य का भी परिचय दिया है।

नारायण सुर्वेजी की सृजनयात्रा में शोषक वर्ग के प्रति तीव्र आक्रोश दिखाई देता है। उनके पहिले कविता संग्रह ऐसा गा मी ब्रह्म से लेकर नव्या माणसाचे आगमन तक की कविताओं का प्रमुख विषय शोषण प्रवृत्ति को नष्ट करना रहा है। कवि का संबंध मजदूर जगत से होने के कारण उन्होंने मजदूर जगत का अत्यंत कारुणिक चित्रण किया है। मजदूरों का विद्रोह अपनी पहली ही कविता में व्यक्त किया।

रोजी रोटीचा सवाल रोजचाच आहे
कधी फाटका बाहेर कधी फाटका आत आहे
कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे
सारंस्वतानो! थोडा सा गुन्हा करणार आहे"1
मुक्तिबोध की कविता में भी व्यवस्था के प्रति तीव्र आक्रोश दिखाई देता है। अनेक प्रकार से

शोषण की प्रक्रिया को कवि ने उजागर किया है। कवि ने भारतीय संबंध को ध्यान में रखकर उस विशाल जनसमूह को सर्वहारा माना जो गरीबी की विसंगतियों में पीस रहा है। अपने युग का एक ज्वलंत प्रश्न लेकर कवि सामने आता है। शोषणपरक अमानवीय व्यवस्था का चित्रण उनकी अधिकांश कविता में है। एक के बाद एक समस्या को कवि अपने सामने पाता है। अपनी इन समस्याओं को कविता में रखकर वह पाठकों को सचेत करना चाहता है। कवि शांति प्रेम सहयोग और सदभाव की बात इसलिए कहता है कि, नगर, ग्राम सभी जगह लोग सुंदर और शोषणमुक्त रह सके-

समस्या एक

मेरे सभ्य नगर? और ग्रामों में

सभी मानव

सुखी, सुंदर व शोषणमुक्त कब होंगे?2

नारायण सुर्वेजी की कविता में समकालीन व्यवस्था का तीव्र विरोध हुआ है। उन्होंने साधारण जनता की समस्याओं का हल न होना व्यवस्था का दोष माना। उनके मत से व्यवस्था में छिपे दोषों के कारण ही संसद, चुनाव, राजनेता ये शब्द झुठे सिद्ध होने लगे हैं। कवि ने इस व्यवस्था को बदलने की माँग की। व्यंग्य से कहते हैं-

“एका जेष्ठ प्रवक्त्याने शपथ दिली

एकाने लोकशाहीवर भाषण केले

दुस-याने भ्रष्टाचारावर

तिस-याने संस्कृतीचा डिंडीमा वाजवला”3

मुक्तिबोध ने अपनी कविता में समाज को बदलने के लिए व्यंग्य को अपनाया। उनकी सारी कवितायें यथार्थवादी दृष्टिकोण को प्रस्तुत करती हैं जिसमें पूँजीवादी समाज का चित्र पूर्ण रूप से उभर आया है। ‘अंधेरे में’ कविता में सशक्त व्यंग्य उभरा है। इसमें कवि व्यवस्था की क्रूरता, तानाशाही तथा क्रांतिवीरोधी प्रवृत्ति का वर्णन करते हैं। इसमें कवि में व्यक्ति की जड़ निष्क्रियता और निजी स्वार्थबद्धता का पूरी ताकत के साथ कचोटनेवाला व्यंग्य उभरा है -

ओ मेरे आदर्शवादी मन

मेरे सिद्धांतवादी मन
अब तक क्या किया?
जीवन क्या जिया?

उदरभीर बन अनात्म बन गए

भूतों की शादी में कनात से तन गए.4

कवि ने शोषकों के विरुद्ध लड़ने में और अपने अधिकार को प्राप्त करने में ही नये युग की खुशहाली देखी। वे एक ऐसे समाज की कल्पना करते हैं जहाँ वर्ग-वर्णहीन व्यवस्था बनेगी और मनुष्य को शोषण और दमण से मुक्ति मिलेगी। कवि वर्तमान शोषकों की काली करतूतों से परिचित थे। वे इनकी जगह के नायब से ठीक करना चाहते थे और शोषण मुक्त व्यवस्था का निर्माण करना चाहते थे।

“उठावेच आतां गर्वनेच पुढे

थोडी शिंपडून डोईवर माती

चला जिंकण्यास तरूण हातांनी

अगा या युगाचे सारे तुम्हां हाती।” 5

मुक्तिबोध ने भी संपूर्ण शासन व्यवस्था पर कटु व्यंग्य कसा है। वे अमानुषिकता से भरी हुई दमन व्यवस्था के विरोध में खड़े हैं। कवि ने जो भी प्रश्न उठाए वे सभी सामाजिक प्रश्न हैं। पूँजीवादी और सामंतवादी विचारधारा से कभी समझौता नहीं किया। साथ ही अवसरवादी तथा बुद्धीवादी वर्ग की कड़े शब्दों में निंदा की है। पूँजीवादी शोषण के भयावह परिणाम को चित्रित करते हुए कवि ने आधुनिक भावबोध स्पष्ट किया है -

“शोषण की अति मात्रा

स्वार्थों की सुख यात्रा

जब जब संपन्न हुई

आत्मा से अर्थ गया

मर गई सभ्यता” 6

कवि वर्तमान जीवन की कुरूपता को देखकर सामाजिक, राजनीतिक स्थितियों को देखकर क्रान्ति का मुल्य स्विकारते हैं। मजदूरों को, श्रमिकों को संघटित कर शोषणकर्ताओं के विरुद्ध विद्रोह की घोषणा करते हैं। वे मजदूरों द्वारा की गई क्रान्ति में विश्वास रखते हैं। उनका विद्रोह एक व्यक्ति के विरोध में नहीं, वह शोषणकारी, दमनकारी प्रवृत्ति के विरोध में है।

मुक्तिबोध की कविता भी शोषणकर्ताओं के विरुद्ध विद्रोह की घोषणा करती है। शोषणपरक अमानवीय व्यवस्था का चित्रण उनकी “इसी बैलगाड़ी को” कविता में है। यह प्रतीकात्मक

कविता है, जिसमें ग्रामीण संस्कृति का प्रतीक बैलगाड़ी को दिखाया गया है। कवि ने बैलगाड़ी का प्रयोग सामान्य जग-जीवन के संदर्भ में किया है। यही जीवन गाँव तथा शहर दोनों जगहों पर है, फर्फ केवल आबोहवा का है। कवि ने किसान के जीवन में पैदा होनेवाली अनेकानेक मुसीबतों, परेशानियों को व्यक्त किया है। साथ ही हकों के लिए लड़ने का संदेश दिया है-

तुम भी लड़ते हो, सुना है कि

शहरों के लुच्चों से करते हो दो-दो हाथ।
(इसी बैलगाड़ी को)

कवि की भाषा का महत्वपूर्ण विशेषता आम आदमी की भाषा का प्रयोग रहा। मुंबई के आमजीवन से संबंधित शब्दों का प्रयोग किया। इस प्रकार के शब्द मराठी कविता में नवीन थे। उन्होंने आशय और अभिव्यक्ति दोनों क्षेत्र में विद्रोह किया। शोषकों के विरोध में अपनी भाषा को आक्रमक बनाया-

“आज माझ्या कोरडया गा

शब्दात आग येत आहे

आणि नव्या सृजनांचे

क्षितिज रुंद होत आहे” 7

मुक्तिबोध की काव्यभाषा उतनी ही मौलिक है, जितनी की उनकी वैचारिकता। कवि के प्रखर विचारों को अभिव्यक्ति देने में भाषा सबल रही है। कवि ने फ़ण्टसी के माध्यम से अपने भीतर के मनुष्य को उभारा है। फ़ण्टसी के माध्यम से प्रचलित पतिमानों को नवीन स्वरूप दिया। कवि अपनी काव्यानुभूति के अनुरूप शिल्प का निर्माण करने में सक्षम है। उदा-

“हाथ जोड़े रहते हैं बड़े-बड़े बुद्धिमान,

बड़े-बड़े पैगंबर

रावण के घर पहरा देते हैं

बड़े-बड़े नेतागण, बड़े-बड़े ईश्वर।” 8

साम्य > 1- मुक्तिबोध और नारायण सुर्वे दोनों कवि प्रगतिवादी, जनवादी साहित्य के निर्माता हैं।

2- दोनों कवियों ने शोषण की प्रवृत्ति के विरुद्ध विद्रोह प्रकट किया है। दोनों की अधिकांश कविताएँ शोषक वर्ग के विरोध में कड़ा आक्रोश प्रकट करती हैं।

3- दोनों कवि शोषितों को शोषकों के विरुद्ध क्रान्ति का मार्ग अपनाने का आवाहन करते हैं।

4- दोनों की रचनाओं में समाज के जीवंत परिवेश का चित्रण हुआ है।

5- दोनों कवि व्यवस्था के विरोध में विद्रोह कर व्यवस्था को बदलने की मांग की है। दोनों ने व्यवस्था, राजनेता, नौकरशाही के दिखावटी रूप के विरुद्ध कड़े प्रहार किये हैं।

6- दोनों कवियों की भाषा का विद्रोही रूप प्रकट हुआ है। दोनों क्रमशः हिन्दी और मराठी भाषा के समकालीन मुहावरे को बदलकर उसे नया रूप दिया।

7- दोनों की कविता मानव की कविता है।

8- दोनों ने मुक्तछंद का प्रयोग किया है।

9- अलंकारिक भाषा का त्याग।

10- जनभाषा में संवादात्मक कविता लिखी।

वैषम्य > 1- मुक्तिबोध ने लगभग सभी विषयों पर, सभी समस्याओं पर कविताएँ लिखी हैं तो नारायण सुर्वे की कविता मजदुर जगत से विशेष संबंधित है।

2- मुक्तिबोध की कविता निम्न, मध्य और किसान-मजदूरों की कविता है। नारायण सुर्वे की कविता मजदूरों की कथा और व्यथा की कविता है।

3- मुक्तिबोध घुमकड कवि हैं इसलिए उनकी कविता विभिन्न स्थानों पर पहुँचती है। नारायण सुर्वे की कविता खास कर मुंबई के निम्नमध्य वर्ग का चित्रण करती है।

4- मुक्तिबोध ने प्रखर राजनीतिक कविताएँ भी लिखी हैं। सुर्वेजी की कविता इस प्रकार की नहीं है।

5- प्रगतिशील कविता लिखते-लिखते मुक्तिबोध की कविता कभी-कभी तिखे आक्रोश भरे व्यंग्य पर उतर आती है। तुलना में नारायण सुर्वे का व्यंग्य संयत है।

6- मुक्तिबोध ने कई बार बिंबों का प्रयोग किया है। नारायण सुर्वे ने बिंबों पर अधिक ध्यान नहीं दिया।

संदर्भ:

1 ऐसा गा मी ब्रह्म नारायण सुर्वे पृ. 13

2 मुक्तिबोध रचनावली 2 पृ. 268

3 जाहिरनामा - नारायण सुर्वे पृ. 25

4 मुक्तिबोध रचनावली 2- अँधेरे में पृ. 260

5 ऐसा गा मी ब्रह्म- नारायण सुर्वे पृ. 67

6 मुक्तिबोध रचनावली 2 - एक स्वप्नकथा पृ. 268

7 ऐसा गा मी ब्रह्म- नारायण सुर्वे पृ. 18

8 चाँद का मुँह टेढ़ा है पृ. 14

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)

Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor- 5.20 (ISI Index)

UGC Approved Journal No - 48833

10th March, 2018

Chief Editor

Ubale Amol Baban

Guest Editor

Prin. Dr. Purandhar Dhanpal Nare

२१ वी सदी में शिक्षाक्षेत्र की चुनौतियाँ

डॉ. सहदेव वर्षारणी निवृत्तीराव

श्री विजयसिंह यादव महाविद्यालय, पेठवडगाव

ता. हातकणंगले जि. कोल्हापुर

मानवीय आवश्यकताएँ अनन्त होती हैं और ये निरंतर बढ़ती ही रहती हैं। इन्हें पूरा करने के लिए अधिक वस्तुओं व सेवाओं का उत्पादन करना पड़ता है। मनुष्य की मुलभूत आवश्यकताओं के अलावा कुछ खास आवश्यकताएँ भी होती हैं। मनुष्य का अच्छा भोजन, वस्त्र और घर चाहिए साथ ही साथ बिजली, टेलीविजन, कार, स्कुटर, फ्रिज आदि की आवश्यकता होती है। कुछ सेवाएँ सार्वजनिक उपयोगी सेवाएँ कहलाती हैं; जैसे- पुलिस, सेना, शिक्षा, डाकसेवा, परिवहन, पानी, सड़कें, अस्पताल आदि। इन्हें सार्वजनिक उपयोगी सेवाएँ इसलिए कहा जाता है क्योंकि उनकी आवश्यकता लगभग प्रत्येक व्यक्ति को होती है। ये सेवाएँ सरकार द्वारा प्रदान की जाती हैं।

आज मनुष्य की मुलभूत आवश्यकताओं में शिक्षा और सेहत भी नये से समाहित हैं। आज २१ शताब्दी में भारत तकनीक के क्षेत्र में अन्य देशों की तुलना में पीछे है। इस पृष्ठभूमि को ध्यान में रखते हुए शिक्षा का उपयोग करना आवश्यक है। शिक्षा के सिवाय दूसरा कोई उपाय नहीं। इस सदी में दुनिया का सबसे निरक्षर देश ऐसी प्रतिमा निर्माण होने की संभावना है। ऐसे में शिक्षा को अधिक गतिमान करने की आवश्यकता हमारे सम्मुख है। प्रत्येक घर से ज्ञानरूपी गंगा तक पहुँचना आवश्यक है। दुनिया-देश में निर्माण होनेवाली नई समस्या, प्रश्न, बदलती सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक स्थिति आदि सभी समस्याओं पर जीत हम शिक्षा के माध्यम से पा सकते हैं।

भारतीय समाज तेजोमय, प्रेममय और भक्तिमय ऐसा है। हमारे पूर्वजोंने विश्वबंधुता की भावना अपनाई और यही परंपरा हमें शिक्षा के माध्यम से आगे ले जानी है। २१ वी सदी में भारत की शिक्षा पद्धति से संकुचितता से विशालता की ओर ऐसी विचारधारा का निर्माण करना है। इसलिए इस सदी में कौनसी समस्याएँ हैं ये जानना जरूरी है।

कोई भी शिक्षा तीन दृष्टियों से बेहद महत्वपूर्ण है। एक विद्यार्थी दूसरा अध्यापक और तीसरा समाज। इस शिक्षाप्रणाली में बहुत हाद तक बदलाव नजर आ रहे हैं। कुछ शिक्षा नीतिज्ञाने शिक्षा की विशेषताएँ बताने का प्रयास किया है, जो निम्न है-

१. शिक्षा अखंडता से चलनेवाली प्रक्रिया है।
२. शिक्षा एक प्राकृतिक प्रक्रिया होती है।
३. शिक्षा स्वयंस्फूर्ति से चलनेवाली प्रक्रिया है।
४. शिक्षा उद्देश्यपूर्ण प्रक्रिया है।
५. शिक्षा मनुष्य की सुप्त शक्तियों को विकसित करती है।
६. शिक्षा की प्रक्रिया गतिशील होनेसे उससे प्रगतिशीलता अपेक्षित है।
७. शिक्षा अर्थात् कला और शास्त्र का बेहतरीन संगम है।

Aarhat Publication & Aarhat Journal's

**ELECTRONIC INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL (EIIRJ)**

Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal

ISSN- 2277-8721

Online and Print Journal

Impact Factor: 5.20 (EduIndex)

UGC Approved Journal No - 48833

10th March, 2018

Vol VII Issues No X

Chief Editor

Ubale Amol Baban

Chief Editor

Prin. Dr. Purandhar Dhanpal Nare

भूमंडलीकरण और आज की हिन्दी कविता

डॉ. वर्षा निवृत्ती सहदेव

श्री. विजयसिंह यादव महाविद्यालय, पेठ वडगाव, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

भूमंडलीकरण पूँजीवाद का नया चेहरा है। इसमें विशुद्ध आर्थिक सोच है, इसका लक्ष्य आर्थिक शोषण, भौतिक संपन्नता तथा स्वार्थपूर्ति है। इसमें मनुष्य-मनुष्य के बीच विक्रेता और उपभोक्ता, शोषक और शोषित का आर्थिक संबंध स्थापित किया जाता है। व्यापार की डोर में सारे विश्व को बाँधकर बाजार बनाया जाता है।

पूँजीवादी विकसित देशों द्वारा इसे 'भूमंडलीकरण, बाजारवाद उदारीकरण बंधनमुक्तव्यापार, ग्लोबलविलेज जैसे शब्द और नारे दिये गये।' भूमंडलीकरण संसार में वर्ग-भेद विषमता, वर्ग-संघर्ष, कटुता, शत्रुता का वातावरण निर्माण कर रहा है। इसमें गलाकाट प्रतियोगिता, अधिकाधिक धनसंग्रह तथा भौतिक सुखों का भोग ही जीवन का लक्ष्य है। दूसरों के प्रति संवेदनशून्यता, निरपेक्ष भाव उदासीनता उसका स्वभाव है। भूमंडलीकरण के इस स्वरूप का प्रभाव जीवन के हर क्षेत्र में देखा जा सकता है। तो साहित्य इससे कैसे अछुता रह पाता?

आज की हिन्दी कविता में अपने समय का यथार्थ चित्रण हुआ है। कवियों ने भूमंडलीकरण में आम-आदमी की स्थितियों को परखने की कोशिश की है। आज के समय में भूमंडलीकरण, बाजारवाद, उपनिवेशवाद जोर पकड़ रहा है। इसलिए व्यक्ति की जगह वस्तुएँ महत्त्वपूर्ण मानी जा रही हैं। पारंपरिक मूल्यों के स्थान पर पाश्चात्य संस्कृति का प्रभाव बढ़ रहा है। हाट की जगह बड़े-बड़े मॉल ने ली है। इस बदलते परिवेश का परिचय आज की कविता दे रही है। लीलाधर जगूडी कुमार अंबुज, वीरेन डगवाल, अरूण कमल, मंगलेश डबराल, उदय प्रकाश, कात्यायणी, विष्णु खरे, चंद्रकांत देवताले की कविताएँ भूमंडलीकरण की भयावहता को उजागर करती हैं। भूमंडलीकरण हमारे विरोधों के बावजूद अपनी जगह बना चुका है। हमने उसे एक तरह से अपने जीवन में स्वीकार कर लिया है। इसके विविध रूपों, प्रभावों तथा परिणामों को आज की कविता में देखा जा सकता है।

भूमंडलीकरण के फलस्वरूप मनुष्य बहुत तेजी से आगे बढ़ रहा है। वह समय को रोकना चाहता है, या उससे भी आगे निकल जाना चाहता है। इस स्थिति की मार पूरे विश्व पर पड़ रही है और हर चीज बेचने-खरीदने की वस्तु बन रही है, मनुष्य और अन्य जीव भी इससे बचे नहीं। जया जादवानी की कविता 'बाजार' ने हमारी इच्छाओं जरूरतों की असीमित परिभाषा को बदल दिया है। अनन्त वस्तुओं की चाह हमें पागल बना देती है।-

“इतना तो खुद हमें नहीं पता

हमें चाहिए क्या - क्या...

वे फुसफुसाकर हमें बताते हैं कि

हमारे पास नहीं है क्या - क्या?”

बाजार केंद्रित संस्कृति ने हमारी संस्कृति को ठेस पहुँचाई है। भूमंडलीकरण का सबसे बड़ा खतरा लघु-संस्कृतियों का ध्वंसित होना है। हमारी संस्कृति मूल्यापेक्षी संस्कृति है। किन्तु बाजार-संस्कृति ने मनुष्य विरोधी दृष्टि को विकसित किया है। वाणिज्य के साथ-साथ शिक्षा, समाजकल्याण, स्वास्थ्य और विज्ञान को भी प्रभावित किया है। विकास की परिभाषा ही बदल चुकी है। ऐसी स्थिति में आज कविता सिर्फ कविता नहीं है। आज कविता गंभीर चिंता है। इस